

Research Paper

The Lived Experience of Women Fighters in the Iran-Iraq War and Rethinking their Traditional Political and Social Roles

*Elaheh Koolae¹ Simin Behbahani²

1. Ph.D. in International Relations, Professor at Regional Studies Department, University of Tehran
2. Ph.D. in Political Science

DOI: [10.22034/ipsa.2021.443](https://doi.org/10.22034/ipsa.2021.443)

Receive Date: 28 July 2021

Revise Date: 05 October 2021

Accept Date: 31 October 2021

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Extended Abstract

Introduction

The main purpose of this article is to answer the question of how the presence of women fighters in the Iran-Iraq war affected their perception about traditional socio-political roles. We believe that the direct presence of women in war is a major factor that has led women to question these traditional roles, and this has led to fundamental changes in their demands. The transfer of these experiences in the form of memoirs, films, stories, and other social tools paved the way for the spread of change among other women. To investigate and prove this claim, we conducted in-depth interviews with women fighters and used the content analysis method to explain how and what these developments are.

Methodology

Reflection theory, which follows the conflict between structure and action, can be a suitable template for this research. Theorists in this field know the structure in the minds of individuals, which is the knowledge and rules that are used in social practice. Thus, a change in the mentality of individuals can lead to changes in social relations and action, and neglect in recognizing it can leave irreparable socio-political consequences. Usually in social crises and certain historical periods, and as necessary, the mental structures of the social actors change, so that wars can cause these crises and necessitate changes in social action. The Iran-Iraq war also brought about sweeping changes in this area, with a change in the mentality of women about their socio-political roles being one of these profound changes.

Interviews with women who were directly involved in the war well illustrated the evolution of these women's mentality, and the content analysis method helped us to substantiate our claims by extracting the concepts and themes needed for research from the text of these interviews. Both quantitative and

◆ *** Corresponding Author:**
Elaheh Koolae, Ph.D.
E-mail: ekolae@ut.ac.ir

qualitative content analysis methods have been used in this research. That is, sometimes we interpret the interviews (qualitative content analysis) and sometimes we show its repetition element in the interviews to confirm it. In this case it should be said that the repeatability feature in quantitative content analysis. This is how a list of keywords is created to count them, which can help measure variables. In fact, at this stage, by coding, recognizing the underlying themes and categories is targeted. Repetition and any reference to the desired code or content that confirms this code can be a way to achieve the desired answers. In fact, the method of this research is a combination of qualitative method and interpretation and also quantitative analysis.

Conclusion and Analysis

We followed the background of this research in Persian and English sources. In English Language Sources: Keshab Giri (2021) in her article "Do All Women Fighters Experience War and Peace Uniformly?" She was closer to our research than any other source. Complex and cross-sectional (transverse) women warriors deal with war and believe that war can be a transformative. Experience for women that opens the door to new knowledge and opportunities for them. Among Persian sources, Gholamreza Jamshidiha (2007) in the article "Women's experience of war" has a different view on the role of women in war. The article "Women's Experience of War" takes a different view of the role of women in war, The similarity of his work to this research is in highlighting the different experiences of women fighters in war that are not in line with their traditional roles. She writes: Different groups of women have been present on the battlefield in different ways and have touched it closely. The various roles of nurse, rescuer, reporter, logistics manager, warrior driver, burial guard and guardian of martyrs' graves are other roles that besides the role the wife, mother and child of the warriors are and have been less discussed so far. Koolae and Abedi (2012) in their article entitled "The Impact of Genie Iraq and Iran on the Social Roles of Iranian Women have examined the effects of the war on the status of women.

In this study, six women fighters were interviewed, which were conducted in the form of semi-structured interviews. In the sense that the questions were prepared in advance, but the answers were open. These women, who were generally from traditional families, cited in their interviews topics that provided the basis for our argument. For example, in the data analysis, the two words urgency and patriarchy appeared in different ways, leading us to the conclusion that during the patriarchal war period, families and society ruled, but there was a shortage of manpower in the first months. War and urgency paved the way for the presence of women. The ability of women to perform their duties on the fronts has cast doubt on the taboo of women's presence on the fronts, leading women to reflect on their traditional roles. In post-war society, because of the privileges (though discriminatory of men of war) given to these women, conditions were created for them to attend universities and workplaces. These developments accelerated the process of reflection in these women. Women fighters expanded the scope of reflection on traditional roles in society by transferring their experiences to other women in various ways, such as by recording their memories. Changes in socio-

political demands were evident in interviews with women fighters. The repetition of the code of discrimination and the demand for gender equality in all private and social spheres, and even in the application of concepts such as hero or politically appropriate, such as the ministry, can be considered as the results of this reflection.

Keywords: Iran, Iraq, War, Women, Traditional Discourse, Political and Social Roles, Reflection and Rethinking.

پروپوزیشن گاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تجربه زیسته زنان رزمنده در جنگ ایران و عراق و بازاندیشی در نقش‌های سنتی سیاسی و اجتماعی آنان

* الهه کولایی^۱ سیمین بهبهانی^۲

۱. استاد روابط بین‌الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

۲. دانش‌آموخته دکتری علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران

لینک گزارش نتیجه مشابهت‌یابی: https://hamyab.sinaweb.net/Ci_result/details/92BA910140495CDC/2%

 20.1001.1.1735790.1400.16.4.3.2

چکیده

هدف این نوشتار، بررسی تجربه زیسته زنان رزمنده در جنگ و تأثیر آن بر زندگی روزمره آنان و تحول در ذهنیت و مطالبات سیاسی-اجتماعی آنان است. جنگ ایران و عراق و مشارکت زنان در آن، عامل مهمی برای بازاندیشی زنان درباره نقش سیاسی-اجتماعی‌شان در ایران پس از انقلاب اسلامی بوده است. اساس پژوهش حاضر، مصاحبه با چند تن از زنان رزمنده و روش این پژوهش، تحلیل محتوای این مصاحبه‌ها بوده است. این زنان بیشتر از خانواده‌های سنتی برخاسته‌اند و حضورشان در جبهه‌های جنگ، بسیاری از هنجارهای سنتی آن‌ها را با چالش روبه‌رو کرده است. آن‌ها از بایدها و نبایدها درباره جنسیت در دوره هشت‌ساله جنگ و در جامعه پسا جنگی از تبعیض میان زنان رزمنده و مردان در نهادهای رسمی، سخن گفته‌اند. پرسش اصلی این نوشتار این است که «حضور زنان رزمنده در جنگ ایران و عراق در بازاندیشی در نقش‌های سنتی آنان چه تأثیری داشته است؟» پس از تحلیل محتوای مصاحبه‌ها، نتایج به‌دست‌آمده نشان داده است که مشارکت آنان در جنگ و موفقیتشان در انجام وظایف واگذار شده در جبهه‌های جنگ، عاملی برای بازاندیشی در نقش‌های سنتی‌شان و چالش‌گفتمان سنتی بوده است. این شرایط آنان را برای ورود به عرصه عمومی آماده، و خواسته‌هایشان را در حوزه‌های سیاسی-اجتماعی گسترده و متفاوت کرده است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۵/۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۰/۷/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۸/۹

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:

ایران، عراق، جنگ، زنان، گفتمان سنتی، نقش‌های سیاسی و اجتماعی، بازاندیشی

* نویسنده مسئول:

الهه کولایی

پست الکترونیک: ekolae@ut.ac.ir

مقدمه

جنگ، پدیده‌ای بسیار پر قدرت است که ساختارهای همه جوامع را به شدت دستخوش تغییر و هنجارها و ارزش‌ها را جابه‌جا می‌کند. در این روند، ذهنیت کنشگران اجتماعی و نگاه آنان به مسائل و واقعیت‌های زندگی نیز دگرگون می‌شود؛ همان‌گونه که دو جنگ جهانی، ساختارهای اجتماعی، سیاسی، و اخلاقی جوامع غربی را تغییر داد. در این روند، زنان در نبود مردان، توانستند تجربه‌های جدیدی را در فضاهای عمومی به دست آورند و با توجه به این تجربه‌ها، دستاوردهای اجتماعی مهمی مانند حق رأی را نیز به دست آورند. در هشت سال جنگ ایران و عراق نیز، مشارکت زنان در جبهه و پشت جبهه و تجربه‌های زیسته آنان، که در جهانی واقعی رخ داد، اثبات کرد که ایده ناتوانی زنان در حوزه‌هایی که مردانه برآورد می‌شدند (و هنوز هم می‌شوند: مانند جنگ یا سیاست)، غیرحقیقی و زاییده گفتمان سنتی حاکم بر جامعه و نهادهای رسمی است. براین اساس، می‌توان گفت، برای زنان در ایران، به‌ویژه زنان دارای خاستگاه‌های سنتی، جنگ به عاملی برای به‌چالش کشیدن گفتمان مردسالار و نقش‌های اجتماعی-سیاسی حاصل از آن تبدیل شد. این زنان توانستند توان خود را در عرصه‌هایی که مردانه خوانده می‌شدند، به اثبات برسانند و به حوزه عمومی قدم بگذارند.^(۱)

بنابراین، فرضیه پژوهش حاضر این است که «جنگ و مشارکت زنان در آن، عاملی برای بازاندیشی زنان درباره جایگاهشان در ایران پس از انقلاب بود. در این پژوهش، تأکید ما بر زنان رزمنده^(۲) است. گفتمانی است که زنان ایرانی پس از انقلاب مشروطه و حتی پیش از آن^(۳) بازاندیشی در نقش‌های سیاسی و اجتماعی خود را آغاز کرده بودند، اما به دو دلیل، مشارکت زنان در جنگ، سبب شد که بازاندیشی در طیف گسترده‌تری انجام شود و فضاهای نوینی را برای زنان ایرانی بگشاید؛ نخست اینکه، حوزه جنگ در همه فرهنگ‌های سنتی و حتی فرهنگ‌های در حال نوشتن، برای زنان تابو به‌شمار می‌آید و ورود به آن، رخنه عمیقی در ساختارهای مردسالار است؛ دوم اینکه، این بار، بازاندیشی توسط زنانی از طبقات سنتی انجام شده است که در سال‌های آغاز جنگ، به‌لحاظ کمی، بیشترین جمعیت جامعه زنان را تشکیل می‌دادند.

انتقال این بازاندیشی و تجربه‌های زیسته زنانی که در جنگ مشارکت فعال^(۴) داشتند به زنان دیگر، بذل شکل‌های جدیدی از واقعیت‌های اجتماعی را، که از آگاهی نوینی سرچشمه می‌گرفت، در جامعه کاشت^(۵). این آگاهی نوین که دیگر جایگاه فرودستی زنان را نمی‌پذیرفت، خواستار حقوقی برابر با مردان در عرصه عمومی است؛ خواسته‌ای که راه را برای توسعه انسانی باز خواهد

کرد. آگاهی نوین، ساختارهای واقعیت را در جامعه ما متحول کرده است و به رسمیت شناختن جایگاه برابر مورد مطالبه زنان امروز، که زاینده همین ساختارهای نوین آگاهی است، می‌تواند در رفع بسیاری از بحران‌ها و آسیب‌های سیاسی-اجتماعی تأثیرگذار باشد.

در این مقاله، نخست با استفاده از تجربه‌های زنان رزمنده نشان داده می‌شود که چگونه زنان پایه‌پای مردان جنگیدند، در کمک‌رسانی شرکت کردند، از جبهه‌ها پشتیبانی کردند، و در مجموع جنگ را به پیش بردند و در این روند موفق بودند^(۶). سپس، با استفاده از نظریه بازاندیشی و به‌وسیله تحلیل محتوای مصاحبه‌های انجام‌شده با زنان رزمنده، که بیشتر از گروه‌های سنتی جامعه برخاسته‌اند، چگونگی گرایش این زنان به این آگاهی نوین و نقد گفتمان حاکم بر دفاع مقدس بررسی می‌شود. این زنان موفق شدند در نقش‌های اجتماعی خود، بازنگری کنند و برخی از تابوها را نیز بشکنند؛ به این معنا که بازنگری و بازاندیشی در نقش‌های سنتی به زنان، قدرت و توانایی جدیدی داد تا در جامعه پسا جنگ بتوانند برای اداره امور زندگی خود، تصمیم‌گیری کنند و خودشان مشکلاتشان را حل کنند. همچنین، سبب شد که خواسته‌های آن‌ها در حوزه‌های سیاسی-اجتماعی تغییر شکل داده و گسترده‌تر شود. شیوه نمونه‌گیری این پژوهش، انطباق این زنان با تعریف رسمی از واژه رزمنده بوده است؛ به بیان روشن‌تر، این زنان از نگاه قوانین جاری، دارای شرایط رزمندگی هستند و به‌طور رسمی، رزمنده به‌شمار می‌آیند. در مورد تعداد مصاحبه‌شوندگان، مشکلات بسیاری وجود داشت. با ۳۰ زن رزمنده تماس گرفتیم که به دلایل گوناگونی، از جمله بی‌اعتمادی به هرگونه مصاحبه^(۷)، تنها شش تن از آن‌ها حاضر به مصاحبه شدند.

رفتار سیاست‌گذاران با این زنان، موضوع دیگری است که بررسی خواهیم کرد. این رفتار، مبهم و گاهی همراه با انکار یا سکوت است. از یک‌سو، آنان را تکریم می‌کنند و از سوی دیگر، ورود آنان را به عرصه مدیریت خانواده و عرصه عمومی سد می‌کنند؛ هم آنان را به‌عنوان رزمنده در دفاتر رسمی خود ثبت می‌کنند و هم در مورد آنان بی‌اعتنایی و تبعض روا می‌دارند؛ زیرا می‌دانند که این گروه از زنان، با الگوی حاکم در مورد زن مطلوب، فاصله زیادی دارند؛ برای نمونه، در بیشتر نقاشی‌های دیواری شهرها، عکس‌ها، و برنامه‌های رسمی، مشارکت زنان در جنگ را به پشتیبانی در پشت جبهه‌ها و در برخی مکان‌های امن، محدود کرده‌اند. پشتیبانی نزد آنان، به معنای پختن مربا، دوختن و شستن لباس‌های رزمندگان مرد، و روانه کردن آنان به جبهه‌های جنگ است؛ در حالی که برای زنان رزمنده، مشارکت معنی‌های دیگری نیز داشته و دارد. آنان بر این نظرند که در همه

عرصه‌های جنگ، نقشی برابر با مردان داشته‌اند. این پژوهش نشان می‌دهد که با اینکه در ماه‌های نخست جنگ، جنسیت، معنای خود را در جبهه‌ها از دست داده بود، اما بسیار زود، دوباره تقویت شد و سیاست‌گذاری‌ها را تحت تأثیر قرار داد. در جامعهٔ پسا جنگی، این تبعیض‌ها در رفتار نهادهای رسمی به‌گونه‌ای عمیق و گسترده دیده می‌شود.

۱. گفتمان^(۸) مردسالاری و جنگ

پیش از ورود به بحث، لازم است که معنای سنت را روشن کنیم. به‌نظر مانهایم، هر جامعه‌ای دانش و آگاهی اجتماعی خود را بر پایهٔ تجربه‌هایش سامان می‌دهد. این آگاهی اجتماعی، تصور فرد از خود، زمان، و مکان، ارتباط‌ها و تعامل افراد را شکل می‌دهد. هر نوع آگاهی قدیم (سنت) در بستر و شرایط ویژهٔ تاریخی اجتماعی ویژه‌ای شکل گرفته و سخت و منجمد می‌شود. طرفداران این آگاهی، با توجیه و بازتولید آن، وجهی هنجاری و مطلق به آن می‌بخشند و آن را به امری بدیهی و طبیعی تبدیل می‌کنند؛ به‌بیان روشن‌تر، آن را به هستی جامعه و افراد تبدیل می‌کنند (مانهایم، ۱۳۸۰: ۵۸ و ۵۹)؛ از این‌رو، تغییر آن بسیار دشوار است. گفتمان مردسالاری نیز گفتمانی سنتی است که در بستری اجتماعی شکل گرفته است. این گفتمان که زنان را فرودست می‌داند و برتری جنس مردان بر زنان را باور دارد، تابعی از ساختارهای اجتماعی است که کم‌وبیش در همهٔ جوامع بشری وجود داشته است. مردسالاری، یک نظام جهانی است. البته در فرهنگ‌های مختلف، میزان قدرت و سلطهٔ مردان بر زنان متفاوت است. این گفتمان، زنان را به‌وسیلهٔ نهادهای اجتماعی-سیاسی-اقتصادی زیر سلطهٔ مردان قرار داده و میان آنان، نابرابری اجتماعی ایجاد می‌کند. در واقع، نهادهای جوامع مردسالار، فرهنگ، آداب و رسوم و شعائر این نابرابری‌ها را توجیه می‌کنند. می‌توان گفت که فرهنگ، جنسیت و نقش‌های جنسیتی را می‌سازد و آداب و رسوم و شعائر، آن را تأیید و بازتولید می‌کنند. نهادها نیز آن‌ها را در حوزه‌های گوناگون زندگی روزمره به‌کار می‌گیرند. این گفتمان، مرد را قدرت اصلی خانواده و مسئول همهٔ تصمیم‌گیری‌های مهم و حیاتی می‌داند و زن در همه‌جا، حتی در محیط خانواده، استقلالی ندارد و زیر سیطرهٔ مردان است.

گفتمان مردسالار برای تثبیت فرودستی زنان، توجیه‌ها و استدلال‌های فراوانی دارد؛ برای نمونه، از جنبه‌های زیست‌شناختی، بر تفاوت‌های فیزیکی زنان و مردان تأکید می‌کند و مدعی است

1. Masculinism

که همین تفاوت‌های فیزیکی، دلیل تفاوت در نقش‌ها و رفتارهای اجتماعی دو جنس است. این تأکید بر تفاوت‌ها با وجود اینکه در جوامع گوناگون شکل و شدت متفاوتی دارند، اما در همه فرهنگ‌های مردسالار، تأیید شده‌اند و نقش‌های اجتماعی و همچنین، باید‌ها و نبایدها بر پایه آن‌ها تعریف می‌شود؛ برای نمونه، تقریباً در همه فرهنگ‌ها، تنها مردان در شکار و جنگ شرکت می‌کنند^(۹) (یعقوبی، ۱۳۹۳: ۲۱). طبیعی جلوه دادن الگوها و نقش‌ها، به‌ویژه هنگامی که به نسل‌های بعدی منتقل می‌شود، آغاز شکل‌گیری ساختارها، نهادها، و ایدئولوژی در یک جامعه است. در روند جامعه‌پذیری، فرد الگوهای ساختاری را درونی می‌کند. او می‌پذیرد که این الگوها طبیعی و ذاتی هستند. برای کودکان، به‌ویژه در مرحله آغازین اجتماعی شدن، این ساخت‌ها به‌عنوان «واقعیتی داده‌شده» جلوه می‌کند (لوکمان و برگر: ۱۳۷۵، ۸۹)؛ به‌همین دلیل می‌توان گفت که وضعیت فیزیکی برتر مردان نسبت به زنان، نخستین دست‌مایه تحمیل گفتمان مردسالار بوده است. در واقع، برتری مردان، طبیعی نمایانده شده و به تدریج، ایدئولوژیک می‌شود. در جوامع مردسالار، ارزش‌های مردسالار، ارزش‌های طبیعی، مشروع، و انکارناپذیر است و هرگونه مقاومت در برابر آن، به معنای سرپیچی از هنجارها و عرف اجتماعی قلمداد می‌شود (یزدخواستی، ۱۳۸۷: ۵۷).

براساس جنسیت است که تعیین می‌شود، نقش زنان و وظیفه آنان در داخل ساخت‌ها و نهاد‌های اجتماعی چیست؟ نقش و وظیفه مردان کدام است؟ ساخت‌ها، نقش‌های افراد، یعنی وظایفی را که هرکس باید به‌عهده بگیرد، تعیین کرده و الگوهای رفتار اجتماعی را مشخص و آن‌ها را بازتولید می‌کنند و تلاش برای تغییر آن با مقاومتی بسیار سخت روبه‌رو می‌شود. حتی ممکن است، نسل‌ها طول بکشد تا یک ساخت جدید بتواند جای ساخت پیشین را بگیرد. معمولاً ساختارهای جامعه مردسالار، الگوهای رفتاری برای زنان را به‌گونه‌ای بازتولید می‌کنند که امکان حرکت‌های اجتماعی و کنش در سطح عمومی فراهم نیست. تقسیم کار در این جوامع، کلیشه‌ای و به‌گونه‌ای است که مشاغل خانگی، مناسب زنان و مشاغل بیرون از خانه مناسب مردان دیده می‌شود و کنش و حضور اجتماعی زنان، تنها باید در نقش مادر، همسر، و خواهر مردان باشد و نه بیش از آن (کولایی، ۱۳۸۲: ۲۳۸-۲۱۷). در گفتمان مردسالار، تنها مرد به‌عنوان نان‌آور خانواده شناخته می‌شود؛ قواعد حجب و حیا که شرف و منزلت خانواده را بر آبروی زن استوار کرده است، محدودیت‌هایی را برای روابط مردان و زنان ایجاد می‌کند. این موازنه نابرابر قدرت، در حوزه خصوصی نیز در قانون‌های خانواده بازتاب می‌یابد (کولایی و حافظیان، ۱۳۸۵: ۱۱۲). از این نگاه، الگوی زن مطلوب، زنی است که وظایف سنتی خود را

در حوزه خصوصی به خوبی انجام دهد؛ یعنی انجام امور داخلی، مانند زایش و پرورش فرزندان و جلب رضایت پدر، همسر، یا برادر و البته با مدیریت مرد در خانه. همان‌گونه که گفته شد، در دیدگاه مردسالار، جنگ، کنشی مردانه است و زنان در آن سهمی ندارند. بهتر است بگوییم که جنگ، مردانه‌ترین حوزه در این گفتمان است. میدانی است که مردان، خود را در برابر مردان دیگر و در برابر زنان و به‌طورکلی در جهان هستی، مردتر نشان می‌دهند. مردان می‌توانند سال‌ها از مردانگی خود در جبهه‌های جنگ سخن بگویند و از آن به‌عنوان سرمایه‌ای فرهنگی بهره ببرند. زنان، به‌عنوان فرودستان، در حاشیه این میدان می‌مانند و هرگز پایشان به این میدان‌ها نمی‌رسد. اگر هم زنانی را در میدان‌های جنگی ببینیم، نه به‌عنوان کنشگر، بلکه قربانیانی منفعل خواهند بود. نگاه مردانه، سهم زنان در جنگ را هماهنگ با نقش‌های سنتی آنان می‌داند؛ یعنی همان زایش و پرورش سربازان و نیروهایی که به جنگ می‌روند، یا در نبود آنان، پاسداری از حریم خصوصی خانه و نگهداری از فرزندان. در بهترین شکل، سهم زنان در پشت جبهه، فراهم کردن کالاهای موردنیاز در جبهه‌ها مانند لباس، خوراک، و کالاهای دیگر است؛ وظیفه‌ای که با نقش سنتی آنان همساز است.

۲. بازاندیشی^(۱۰)

«تغییر»، ویژگی آشکار واقعیت اجتماعی است و هر نظریه علمی اجتماعی، دیر یا زود به آن گرایش می‌یابد. در همین حال، توجه به این نکته ضروری است که روش‌های شناسایی تغییرهای اجتماعی در تاریخ اندیشه بسیار متفاوت بوده است. سرانجام اینکه تغییر در ساختارها و شیوه نگرش جامعه نسبت به یک مسئله، نمی‌تواند تک‌عاملی باشد. اما این گستردگی در پژوهش باید تنها با یک یا چند عامل محدود تحلیل شود؛ از این رو، تغییرهای ایجادشده در وضعیت زنان در جامعه ایران پس از جنگ را که مسئله‌ای چندبعدی است، با تکیه بر مفهوم بازاندیشی می‌آید که یکی از عوامل مهم تغییر است. جنگ، عامل مهمی برای تغییر نگرش زنان درباره خودشان بوده و زنان، به‌ویژه زنانی که بیشتر از دیگران درگیر جنگ بوده‌اند، به‌سوی تغییر و بازاندیشی در نگرش درباره خودشان و ساختارهای موجود واداشته است. این نگرش جدید در عصر ارتباطات^(۱۱)، به‌سرعت به زنان دیگر انتقال می‌یابد و چالش در نگاه مردسالارانه جامعه را شدت می‌بخشد.

بازاندیشی، جدالی میان کنش و ساختار است. ساختار، به‌یک‌معنا، در ذهن افراد وجود دارد؛ آن‌هم به‌منزله دانش عملی درباره اینکه چه قواعد و چه منابعی برای عمل اجتماعی در

موقعیت‌های گوناگون ضروری است. اگرچه فرد در جهان و درون ساختارها به‌سر می‌برد، ولی به‌وسیله این ساختارها تعین پیدا نمی‌کند (معینی، ۱۳۸۵: ۶۳). زندگی اجتماعی، توسط کنشگران اجتماعی شکل گرفته که درباره زندگی روزمره و عملکردهای خود فکر و صحبت می‌کنند و این تأمل و گفتار سازنده می‌شود؛ یعنی آن‌ها جهان اجتماعی خود را (براساس همان تأمل و گفتار) می‌سازند. نو شدن زندگی اجتماعی، افراد را قادر می‌کند تا درباره وجود و تغییر خود تأمل کنند و زندگی موردنظر خویش را بسازند. این مفهوم از جنبه نظری، یک روند گفت‌وگویی درونی است که در طول زمان تغییر می‌کند و همچنین، در میان افراد، متفاوت است. مارگارت آرچر می‌گوید، بازاندیشی، «تمرین منظم توانایی ذهنی است که توسط همه افراد عادی انجام می‌شود تا خود را در رابطه با موقعیت‌های اجتماعی در نظر بگیرند (گلوب^۱، ۲۰۱۹) و رفتارشان را براساس آن تنظیم کنند و هم‌زمان، ذهنیت آنان نیز تغییر می‌کند.

به‌بیان روشن‌تر، ساختارها طبیعی و ذاتی نیستند و در ذهن افراد یک جامعه وجود دارند و برای تغییر آن‌ها لازم است که ذهنیت افراد تغییر کند. تغییر ذهنیت هم به‌آسانی رخ نمی‌دهد. این تغییر، تنها در فرصت‌های تاریخی و در بحران‌هایی که جامعه با آن‌ها روبه‌رو می‌شود، شکل می‌گیرد. گاهی در شرایط بحرانی، ساختارهای جامعه برای کنش اجتماعی و برآوردن نیازهای جدید، به‌اندازه کافی ظرفیت ندارند؛ بنابراین، کنش بازیگران که از روی نیاز انجام می‌شود، ساختارها را پشت سر می‌گذارد و جدالی میان ساختار و کنش‌های جدید موردنیاز جامعه رخ می‌دهد. کنش‌های جدید، به‌معنای شکستن قالب‌های ذهنی پیشین است که تا این زمان، طبیعی و تغییرناپذیر به‌نظر می‌رسیدند. کنشگرانی که تاکنون در نقش‌های سنتی دست به عمل اجتماعی می‌زدند، به‌تکثر واداشته می‌شوند و این، آغاز بازاندیشی فرد درباره جایگاهش در جامعه است. این کنشگر دیگر به نقش‌های پیشین خود بسنده نخواهد کرد؛ زیرا درباره کارآمدی آن‌ها تردید پیدا می‌کنند.

گیدنز بر این نظر است که همه انسان‌ها با زمینه‌های کنش خود به‌عنوان عنصر جدانشدنی عملکردشان، پیوسته در تماس هستند که می‌توان آن‌را «نظارت بازاندیشانه کنش» نامید (گیدنز، ۱۳۸۷: ۴۵). درواقع، بازاندیشی، بازتاب اعمال فرد است که به خود او باز می‌گردد و از خرد انتقادی سرچشمه می‌گیرد. به‌همین سبب در محیط پیرامون، تغییر ایجاد کرده، معادلات و ساختارها را برای اقدام‌های بعدی جابه‌جا می‌کند. به‌نظر گیدنز، بازاندیشی، روندی آگاهانه نیست و تنها زمانی رخ

1. Golob

می‌دهد که موقعیت ایجاب می‌کند و نیاز به آن برای غلبه بر بحران احساس می‌شود؛ اما افرادی مانند جهانگیر معینی بر این نظرند که فرد در طول زندگی خود همواره درباره کنش‌هایش به بازاندیشی می‌پردازد تا روند زندگی خود را هرچه بیشتر پیش ببرد. فرد بازاندیش، همواره درباره یافته‌های خود تردید می‌کند و به نوعی قطعی نبودن شناخت اعتقاد دارد. ذهن با مراجعه پیوسته به واقعیت و بازسازی پیوسته ارتباط خود با جهان، همواره به درک جدیدی دست می‌یابد و به‌عنوان فاعل شناسا، پیوسته ارتباط خود را با موضوع شناسایی تغییر می‌دهد و در موقعیت جدید قرار می‌گیرد (معینی، ۱۳۸۵: ۶۲). از دیدگاه بازاندیشی، هیچ ساختاری ثابت و همیشگی نیست. همه چیز برساخته است و فرد، به‌عنوان فاعل اجتماعی، پیوسته در حال برساختن خود و موقعیت خویش است. بسیاری بازاندیشی را رویکردی انتقادی درباره خود می‌دانند. همان‌گونه که در اینجا قابل درک است، یک فرایند خودتعریف است که به مسیرهای احتمالی زندگی و فرصت‌های جدید برای شکل دادن به زندگی بستگی دارد (دی کروز، ۲۰۱۹: ۷۴). در موقعیت بازاندیشی، نگاهی از بالا به کنش فردی شکل می‌گیرد، رفتار و موقعیت با دیدی متفاوت دیده می‌شود، موقعیت و جایگاهی برتر برای کنش و موقعیت در نظر گرفته می‌شود و از آن پس، فرد، دیگر همان کنشگر پیشین نیست.

در جریان تلاش‌های زنان برای رسیدن به حقوق انسانی‌شان، دو جنگ جهانی به دلیل گستردگی و عمق تأثیرگذاری آن‌ها، اهمیت زیادی داشته‌اند. با گسیل مردان به جبهه‌های جنگ، ناگزیر، مشاغل آنان در اختیار زنان قرار گرفت. زنان با نشان دادن توانایی خود در انجام کارها، توانستند راه‌های ورود به عرصه عمومی را هموار کنند. این دو جنگ، مبارزه زنان برای رسیدن به موقعیت برابر با مردان را سرعت بسیاری بخشید. آنان توانستند توانایی خود را محک بزنند و روند بازاندیشی در نقش‌های اجتماعی زنان را در میان اقشار مختلف سرعت بخشند. گیدنز این نظر را نیز مطرح کرده است که حرکت به سوی فرهنگ پسااستی، افراد را به درک هویت شخصی خود، به‌عنوان یک طرح بازاندیشی پیش می‌برد و در آن، فرد به جای اینکه خود را وارث یک هویت قطعی و غیرفعال بداند، خود را فعالانه شکل می‌دهد و در خود تأمل و بر آن نظارت می‌کند. او در طول زندگی‌اش روایت‌های زیستی خود را می‌سازد. فرد با هویت خود به‌عنوان یک طرح رفتار می‌کند که به‌گونه‌ای فعال ساخته می‌شود و خودش مسئول آن است (outledgesoc.com, 2016). همان‌گونه که اشاره شد، بازاندیشی در ذات خود، انتقادی است؛ بنابراین، هنگامی که موضوع

1. D'Cruz

بازاندیشی زنان ایران درباره نقش‌های اجتماعی‌شان در جریان جنگ و پس از جنگ مطرح می‌شود، در واقع، گفتمان پدرسالاری که گفتمانی محافظه‌کارانه است، در معرض نقد قرار می‌گیرد. می‌توان گفت که بازاندیشی می‌تواند به‌عنوان یک روش انتقادی به‌کار برده شود.

در برابر این روند، مک‌گریت و دانلپ^۱ از یک جنبش ضدبازاندیشی سخن می‌گویند و ضد آن را در محافظه‌کاری امریکایی جست‌وجو می‌کنند. این محافظه‌کاری از هرگونه بازاندیشی در مدرنیته (یا هرگونه بازاندیشی در امور و پدیده‌های اجتماعی) جلوگیری می‌کند. همچنین، گیدنز و باومن نیز هشدار می‌دهند که بحران‌ها (بحران‌های اجتماعی)، به‌خوبی می‌توانند به دیدگاه‌های مختلف تنگ‌نظرانه و ایدئولوژی‌های بنیادگرا از جمله ملی‌گرایی، بیگانه‌هراسی، و تروریسم منجر شوند (باسترام^۲، ۲۰۱۷: ۷). به‌این‌ترتیب، محافظه‌کاری می‌تواند در مقابل بازاندیشی تعریف شود. محافظه‌کاران تلاش می‌کنند تا از بازاندیشی و انتقاد از وضع موجود جلوگیری کنند. بازگشت روندهای بازاندیشانه به دیدگاه‌های بنیادگرایانه نیز امکان‌پذیر است؛ از این‌رو، باید هشدار داد که خطر محافظه‌کاری همیشه در کمین دستاوردهای زنان در عرصه عمومی است.

بازاندیشی، به‌عنوان روش پژوهش، در حوزه‌هایی مانند روانشناسی و امور تربیتی به‌کار برده شده است؛ یعنی هنوز از این روش در پژوهش حوزه‌های دیگر استفاده نشده است؛ به‌همین دلیل، با وجود استفاده از بازاندیشی به‌عنوان چارچوب نظری، روش این پژوهش، روش تحلیل محتوا^۳ خواهد بود.

۳. روش پژوهش

در سال‌های اخیر، روش تحلیل محتوا به‌سبب انعطاف‌پذیری زیاد آن، مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. همین ویژگی، آن را برای استفاده در شرایط متغیر و متفاوت مناسب کرده است. در روش تحلیل محتوا، پژوهشگر، پیام‌هایی را که افراد تولید کرده‌اند، تجزیه و تحلیل می‌کند؛ به‌بیان‌روشن‌تر، تحلیل محتوا، مفاهیم و مضمون‌های مورد نیاز پژوهش را از متن مورد مطالعه بیرون می‌کشد. می‌توان گفت، تحلیل محتوا، کاری است که همواره در مورد محتوای مطالب روزنامه‌ها،

1. McKnight and Dunlap
2. Boströmm
3. Content Analysis

برنامه‌های رادیو و تلویزیون، سخنرانی‌ها و... انجام می‌شود، اما غیرعلمی و نامنظم است. مک نامارا به نقل از کیمبرلی نئوندرورف می‌گوید: برنارد برلسون بر این نظر است که تحلیل محتوا باید از چهار ویژگی برخوردار باشد: عینی، منظم، آشکار و کمی بودن. تحلیل محتوای کمی، بیشتر بر کمی کردن متن مورد بررسی استوار است. در این روش، تجزیه و تحلیل داده‌ها، بر پایه آمار، ارقام، فراوانی، و درصدها انجام می‌شود (بدیعی، ۱۳۷۶: ۴۲). کیمبرلی نئوندرورف می‌گوید: تحلیل محتوا باید در بردارنده «توجه به عینیت بین‌الذاتی، طراحی پیشین، قابلیت اطمینان، اعتبار، قابلیت تعمیم، تکرارپذیری و آزمون فرضیه» باشد. به این ترتیب، به نظر می‌رسد که تحلیل محتوا در این حالت، به گونه‌ای کمی انجام می‌شود و در واقع، تبدیل ایده‌ها به آمار و امور عینی است. اما طرفداران رویکرد تحلیل محتوای کیفی بر این نظرند کاهش حجم زیادی از متن به داده‌های کمی، تصویر کاملی از آن را ارائه نمی‌دهد؛ زیرا نمی‌تواند زمینه‌ای را که متن در آن قرار دارد، به تصویر بکشد؛ برای نمونه، برخی کلمه‌ها می‌توانند در زبان روزمره کاربرد داشته باشند یا بخشی از نام تجاری و... باشند؛ از همین رو، شناخت زمینه به کارگیری کلمه، الزامی است. آنان تحلیل محتوای کیفی را پیشنهاد می‌کنند (مک نامارا، ۲۰۱۸: ۴). به نظر این تحلیلگران، بدون شناخت زمینه محتوا، یعنی جامعه‌ای که متن در آن شکل گرفته است، نمی‌توان دست به تحلیل محتوای متن زد. تحلیل محتوای کمی، بیشتر توصیفی است و نمی‌تواند پاسخ پرسش‌های چرایی را بدهد، در حالی که تحلیل محتوای کیفی می‌تواند در پاسخ به پرسش‌های «چرایی» و تجزیه و تحلیل ادراک‌ها مفید باشد (گیون^۲، ۲۰۱۸: ۱۲۰). افزون بر این، کیفی‌گرایان بر این نظرند که تحلیل کمی نمی‌تواند ذهنیت انسان‌ها را بیان کند؛ به بیان روشن‌تر، روش کمی تنها در پی هدف‌های عینی است، در حالی که روش کیفی در پی هدف‌های ذهنی است. در تحلیل محتوای کمی به لایه‌های بیرونی پیام یا متن توجه می‌شود و روش کیفی تلاش می‌کند افزون بر توجه به لایه‌های درونی تر واقعیت‌های اجتماعی، به معناکاوی، درک و تفسیر موضوع پژوهش پردازد (قاعدی، ۱۳۹۵: ۶۶). در پژوهش حاضر، از هر دو روش کیفی و کمی استفاده شده است؛ یعنی گاه به تفسیر مصاحبه‌ها می‌پردازیم و گاهی برای تأیید یک عنصر در مصاحبه‌ای، تکرار آن را در مصاحبه‌های دیگر نشان می‌دهیم (تکرارپذیری). در ضمن، به زمینه شکل‌گیری متن نیز توجه داشته‌ایم. در واقع، روش این پژوهش، ترکیبی از روش‌های کیفی و تفسیر و نیز تحلیل کمی است.

1. Macnamara
2. Given

۴. پیشینه پژوهش

در باره بازناندیشی زنان در نقش‌های جنسیتی و اجتماعی‌شان، پژوهش‌های سودمندی انجام شده است، اما در بسیاری از این آثار، به بسط نظریه بازناندیشی توجه زیادی نشده و گاهی نیز این بازناندیشی در قالب مفاهیمی مانند تغییرهای هویتی زنان بیان شده است. همچنین، زنان رزمنده، هیچ‌گاه مورد توجه پژوهشگران حوزه جنگ نبوده‌اند؛ از این رو، ناچار شدیم، افزون‌بر مقاله‌هایی که مفهوم بازناندیشی را در عنوان خود به کار برده‌اند، به سراغ مقاله‌ها و کتاب‌هایی با عنوان‌هایی مانند «تغییرهای نقشی و هویتی زنان» و همچنین، «زنان و جنگ» برویم که در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره کرده‌ایم.

کشاب گیری^۱ (۲۰۲۱) در پژوهشی با عنوان «آیا همه زنان مبارز، جنگ و صلح را به گونه‌ای یکنواخت تجربه می‌کنند؟»، تجربه پیچیده و متقاطع (عرضی^۲) زنان رزمنده از جنگ را بررسی کرده و بر این نظر است که جنگ می‌تواند تجربه‌ای دگرگون‌کننده برای زنان باشد و درهای دانش و فرصت‌های جدیدی را برای آنان بگشاید. او بر این نظر است که شورش ده‌ساله مائوئیسم در نپال (۲۰۰۶-۱۹۹۶)، بنیان جدیدی را در روابط جنسیتی به وجود آورده است. کشاب گیری، تجربه‌های پنج زن مبارز را در دوره‌های زمانی (پیش، در هنگام، و پس از شورش مائوئیستی در نپال) دنبال می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه هویت‌های پرشمار و موقعیت‌های ذهنی آن‌ها متحول، متقاطع^(۱۲)، و پیچیده شده است.

استفان نوراندز^۳ (۲۰۱۱) در مقاله‌ای با عنوان «بازناندیشی در عمل؛ چالش‌ها و ظرفیت‌های سازمان‌دهی فراملی^۴» (۲۰۱۱) سازمان غیردولتی «کت‌ک^۵» را به عنوان یک سازمان مرتبط با گروه‌های اجتماعی زنان در جوامع پس از جنگ معرفی کرده است. این سازمان می‌کوشد فضاهایی را برای اقدام‌های سیاسی دوباره‌زنانی که پیش، در هنگام، و پس از درگیری‌ها (مانند جنگ یا درگیری‌های داخلی در یک کشور) به حاشیه رانده شده‌اند، بازسازی کند. کار نوراندز بیشتر جنبه توصیفی دارد.

1. Keshab Giri
2. Intersectionality
3. Stephanie Norander
4. Reflexivity in Practice: Challenges and Potentials of Transnational Organizing
5. Kvinna till Kvinna

غلامرضا جمشیدی‌ها (۱۳۸۶) در مقاله‌ای با عنوان «تجربه زنانه از جنگ»، نگاه متفاوتی به نقش زنان در جنگ دارد. او می‌نویسد: گروه‌های مختلفی از زنان به راه‌های گوناگون در صحنه جنگ حاضر شده و آن را از نزدیک لمس کرده‌اند. نقش‌های مختلف پرستار، امدادگر، خبرنگار، مسئول تدارکات، راننده رزمندگان، مسئول کفن و دفن، و پاسدار قبرهای شهیدان، از نقش‌های دیگری است که در کنار نقش همسری و مادری و فرزند رزمندگان قرار دارد و تاکنون کمتر به آن توجه شده است. جمشیدی‌ها، تجربه این نقش‌ها در جنگ را تجربه زنانه می‌نامد و آن را در یک تقسیم‌بندی واحد با مردان قرار نمی‌دهد.

لیزا بوندی^۱ (۲۰۰۹) در مقاله‌ای با عنوان «آموزش بازانندیشی: واگرد یا بازنویسی عادت‌های جنسیتی؟»^۲ نشان می‌دهد که چگونه می‌توان دانش‌آموزان را با روش‌های بازانندیشی در بحث‌های جنسیتی و آشنایی با رویکردهای فمینیستی آشنا کرد. این مقاله نشان می‌دهد که بازانندیشی می‌تواند یک مهارت پژوهشی و تربیتی نیز به‌شمار آید. نویسنده همچنین این موضوع را بررسی کرده است که چگونه بحث‌های انتقادی و تأمل درباره جنسیت، مفروض‌های هنجاری را لغو و مفروض‌های جدیدی را ثبت می‌کند.

پاتریشیا یانسی مارتین^۳ (۲۰۰۶) در پژوهشی با عنوان «تمرین جنسیت در محل کار: اندیشه‌های بیشتر در مورد بازانندیشی»^۴ تلاش کرده است جنبه‌هایی از نقش‌های جنسیتی در محیط کار را مشخص کند که به‌آسانی تن به بازانندیشی نمی‌دهند. او نوشته خود را با فراخوانی برای یافتن راه‌های نوآورانه به‌منظور «از بین بردن جنسیت در عمل» دنبال می‌کند و مقاله خود را با تأکید بر نقش بازانندیشی در نقش‌های جنسیتی در محل کار به‌پایان می‌رساند.

لاکشمین ویمالاسنا^۵ (۲۰۱۷) در مقاله‌ای با عنوان «بازانندیشی و کارگزاری (عاملیت) زنان: کاوش مورفوتیک؛ انتقادی واقع‌گرایانه به تجربه زندگی زنان سریلانکایی»، موضوع بازانندیشی زنان در سریلانکا را بررسی کرده است. او جنبه‌های نهفته کارگزاری زنان در زمینه اجتماعی پسااستعماری جهان سوم را آشکار می‌کند؛ جایی که یک نظام اجتماعی مردسالار

1. Liz Bondi
2. Teaching Reflexivity: Undoing or Reinscribing Habits of Gender?
3. Patricia Yancey Martin
4. Practising Gender at Work: Further Thoughts on Reflexivity
5. Wimalasena, Lakshman

پایدار با مدرنیته تلاقی می‌کند و زنان را در شرایط پیچیده اجتماعی و شغلی قرار می‌دهد. این مقاله با نشان دادن اینکه چگونه رویکرد مورفوتیک می‌تواند مشکل نظریه‌پردازی در دانش‌پژوهی فمینیستی را حل کند، به حوزه مطالعات زنان کمک می‌کند.

رحمانی و طیبی‌نیا (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «فرایند تحول هویت اجتماعی در تجربه گفتمان نهاد دانشگاه» می‌نویسند، فضای دانشگاه با تأثیرگذاری بر ساختار فکری، هویتی، و شخصیتی زنان، نقش سازنده‌ای در آگاهی‌بخشی و ساخت صورت‌بندی جدید و هویت زنانه داشته است. این تحول به ایجاد هویت بازانديشانه منجر شده است؛ هویتی که همواره بازنگری انتقادی دارد.

افراسیابی و مرادی‌فرد (۱۳۹۴) در مقاله خود با عنوان «مطالعه زمینه‌ها و شرایط بازانديشی زنان در ارزش‌های خانواده»، نوشته‌اند که زنان به‌عنوان کنشگران اجتماعی در یک فرایند فعال و از راه تعامل‌های معنادار و براساس نیازها و شرایط خود برای درک و تغییر ارزش‌ها اقدام می‌کنند. آن‌ها این درک و بازانديشی را در زنان یاسوج بررسی کرده‌اند.

سهراب‌زاده و همکاران (۱۳۹۸) نیز در مقاله‌ای با عنوان «بازانديشی نقش‌های جنسیتی زنانه» بر این نظر بوده‌اند که در چند دهه اخیر، زنان با به‌چالش کشیدن نقش‌های سنتی و بازتعریف نقش‌های جنسیتی جدید، در پی یافتن هویتی فراتر از نقش‌های مربوط به خانه و خانواده هستند. آنان، هویت‌های جافتاده و سنتی خود را بازبینی کرده‌اند و برای دستیابی به راه‌های برابری‌جویانه‌تر تلاش می‌کنند و می‌خواهند هویتی بیش از زندگی خانگی و خانوادگی داشته باشند.

کولایی و عابدی (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان «تأثیر جنگ عراق و ایران بر نقش‌های اجتماعی زنان ایرانی» آثار جنگ را بر موقعیت زنان بررسی کرده‌اند. آنان بر این نظرند که جنگ، پیامدهای مثبت و منفی بسیاری داشت که یکی از آن‌ها، فعال شدن زنان در عرصه‌های گوناگون اجتماعی بوده است. آن‌ها دگرگونی در نقش‌های زنان در جنگ هشت‌ساله، از مشارکت مستقیم و غیرمستقیم در جنگ یا حضور آنان در عرصه عمومی پس از جنگ را نیز بررسی کرده‌اند.

تفاوت پژوهش حاضر با پژوهش‌های مورداشاره این است که جنگ به‌عنوان عامل بازانديشی زنان، مقوله جدیدی است که در میان مقاله‌ها و کتاب‌های فارسی و انگلیسی کمتر می‌توان از آن اثری یافت. تنها مقاله‌ای که این مسئله را بررسی کرده است، مقاله کشاب‌گیری است که از تجربه‌های زنان در جنگ به‌عنوان عاملی برای بازانديشی در نقش‌های سنتی آنان

سخن گفته است. این مقاله شاید نزدیک‌ترین مقاله، به لحاظ هدف و محتوا، به این نوشتار باشد. جمشیدی‌ها نیز تجربه زنانه از جنگ را بررسی کرده و بر این نظر است که این تجربه با تجربه مردان از جنگ متفاوت است؛ اما تفاوت این پژوهش با پژوهش جمشیدی‌ها این است که او تنها به این تجربه متفاوت اشاره کرده و مشخص نکرده است که این تجربه‌ها چه تأثیرهای بازاندیشانه‌ای بر باورهای آنان از نقش‌های اجتماعی‌شان داشته است. کولایی و عابدی نیز به دگرگونی نقش‌های زنان در جامعهٔ پساجنگی توجه داشته‌اند، اما آنان نیز تجربهٔ این زنان را بررسی نکرده‌اند. پژوهشگران دیگر، به جنگ به‌عنوان عامل بازاندیشی توجهی نداشته‌اند و مسائل دیگری را در تغییرهای نقشی زنان در جامعه دخیل دانسته‌اند. تازگی این پژوهش، به دلیل توجه به اهمیت عامل جنگ به‌عنوان عنصر اصلی در بازاندیشی زنان، به‌ویژه زنان رزمنده، در نقش‌های اجتماعی‌شان است که در منابع بررسی شده دیده نمی‌شود.

۵. جنگ، عاملی مهم در بازاندیشی زنان

جورج سورس^۱ بر این نظر است که یک حلقهٔ بازخورد دوسویه میان تفکر و واقعیت وجود دارد. واقعیت و تفکر پیوسته با هم در ارتباط هستند و این دو مفهوم باید همواره به‌عنوان اصل قطعیت نداشته‌اند در نظر گرفته شوند (سورس، ۲۰۱۴)؛ به این معنا که واقعیت‌ها، تفکر و ذهنیت ما را می‌سازند و آن‌ها را تغییر می‌دهند. در مقابل، این اندیشه و تفکر ماست که جهان ما و واقعیت را می‌سازد؛ از این رو، واقعیت جنگ و حضور زنان در جبهه‌های جنگ، عاملی برای تفکر و بازاندیشی زنان است. تأثیر جنگ بر بازاندیشی زنان، ویژهٔ ایران نبوده و کل زنان را دربر می‌گیرد؛ برای نمونه، واقعیت جنگ و نقش زنان در جنگ‌های جهانی سبب شد که آنان در جامعهٔ پس از جنگ، خواسته‌های خود را در عرصهٔ عمومی با قدرت بیشتری دنبال کنند و در واقع، ذهنیت جدید آنان، واقعیت‌های جدیدی را خلق کرد.

تا سال ۱۹۱۴ جنگ، پدیده‌ای بسیار مردانه بود. حتی تصور اینکه زنان در کنار مردان بجنگند هم دور از ذهن بود؛ اما با پایان جنگ جهانی اول روشن شد که بیش از ۲۰۰ هزار زن به‌طور رسمی برای کشورهاشان خدمت کرده‌اند. در آن زمان، با اینکه بیشتر زنان از جبهه و خط آتش دور نگه داشته می‌شدند، اما تعداد قابل توجهی از زنان موفق شدند خطوط تقسیم جنسیتی را از میان بردارند. این زنان در ماه‌های نخست درگیری، واحدهای داوطلبانه‌ای را

1. Soros

تشکیل دادند و لباس نظامی پوشیدند و خدمات پشتیبانی بسیار گرانبهایی را از رانندگی آمبولانس تا ایجاد آشپزخانه‌ها و پایگاه کمک‌های اولیه در سنگرها برای ارتش ارائه دادند (شیپتون، ۲۰۲۱). مشارکت زنان در جنگ سبب شد که پس از صلح ورسای و پایان جنگ، دادن حق رأی به زنان با مخالفت کمتری نسبت به دوره پیش از جنگ روبه‌رو شود (وحیدی‌راد، ۱۳۹۷: ۱۵۷). در جنگ جهانی دوم نیز به سبب کمبود شدید نیروی کار در دوران جنگ، به زنان در صنایع دفاعی و حتی نیروهای مسلح نیاز بود. هنگامی که زنان، ورود به نیروی کار مردانه و صنایع مهمات را آغاز کردند (که پیشتر در سیطره مردان بود) جداسازی جنسیتی در اشتغال کاهش یافت (wdl.org, nd).

۶. زنان در جنگ ایران و عراق

در ماه‌های نخست جنگ، هجوم ناگهانی نیروهای عراق به خاک ایران با آشفته‌گی‌های زیادی در ساختار قدرت در مرکز همراه بود. همین مسئله، سبب غافلگیری نیروهای ایران شد و زمینه‌های محاصره دو شهر مهم مرزی خرمشهر و آبادان و به خطر افتادن شهرهای غربی ایران را فراهم کرد. در این شرایط، نیاز به نیروهای رزمنده برای جلوگیری از ورود دشمن به داخل شهرها یا مقابله با آنان، زنان را به عنوان نیروهایی بالقوه مطرح کرد. در این میان، زنان در همه موقعیت‌ها، حتی در مبارزه رودررو توانستند وظایف خود را به خوبی انجام دهند. یکی از جانبازان به نام ایران‌خواه می‌گوید:

خانم فاطمه نواب صفوی، نوه شهید نواب صفوی، به عنوان دیده‌بان به طرف بهمن شیر رفته بود. او با اطلاعات مؤثر و مفیدی که از موقعیت دشمن می‌داد، در موفقیت عملیات، نقش تعیین‌کننده‌ای را ایفا کرد. در آخرین دیدار، او را در حالی دیدم که پیکر شهیدی را با خود حمل می‌کرد. معلوم شد که از یک عملیات موفق چریکی بازمی‌گردد (همشهری‌آنلاین، ۱۳۹۱).

بر پایه آمار رسمی، ۵۰۰^(۱۳) زن رزمنده در جریان عملیات و در خطوط مقدم جبهه به شهادت رسیدند و ۷۰۰ زن دیگر نیز دچار معلولیت شدند. در طول ۸ سال دفاع مقدس، ۲۲۸۰۸ امدادگر و ۲۲۷۶ پزشک زن به جبهه‌ها اعزام شدند. این پدیده در تاریخ ایران بی سابقه بود. متنو محمد

1. Shipton

فرزانه^(۱۴) در کتاب خود با عنوان «زنان ایرانی و جنسیت در جنگ ایران و عراق^۱»، هجده نقش را برای زنان در جنگ برمی‌شمارد؛ از راننده، پرستار، دکتر، و جراح تا مدافع انبار مهمات و محافظ فرماندهان عراقی اسیر. او اضافه می‌کند که ما خلبان زنی به نام شهلا ده‌بزرگی داشتیم که برای مدت کوتاهی، پروازهای تجسسی‌ای را انجام داد که به دلیل فرهنگ زن‌ستیز و نادیده گرفتن توانایی زنان در هر زمینه‌ای، آنان را نادیده گرفته‌اند. فرزانه می‌گوید، از اول مهر ۱۳۵۹ تا آتش‌بس، در تمام مجله‌های چاپی ایران حدود ۲۰ هزار و ۱۸۷ مقاله درباره جنگ منتشر شده بود؛ اما در این مقاله‌ها، تنها ۹۳ بار واژه‌هایی مانند زنان، بانوان، و خواهران به کار رفته‌اند که ۰/۰۴ درصد از واژه‌ها را تشکیل می‌دادند و در حدود ۸۳ درصد از این ۹۳ واژه، درباره حس شهیدپروری آنان سخن گفته شده است. او می‌افزاید، حتی یک عکس از زنانی که در خرمشهر به خاطر دفاع از شهر کشته (شهید) شدند، بر دیواره مسجد جامع شهر^(۱۵) نبود (آپارات، ۱۳۹۹).

در آغاز جنگ، زنان در خرمشهر، آبادان، اهواز، سوسنگرد، بستان، گیلان غرب و شهرهای دیگر جنوب و غرب پیشگام شدند تا با جان و مالشان از شهرها و خانه‌هایشان پاسداری و دفاع کنند. آنان در مناطق جنگی مانند جنوب و غرب، به گونه‌ای خودجوش و پابه‌پای مردان در دفاع از خانه و زندگی خود با دشمن مبارزه می‌کردند. مشارکت مستقیم و مسلحانه زنان در محورهای مختلف جبهه‌های نبرد مانند خرمشهر، آبادان، سوسنگرد، و هویزه بسیار برجسته بود. در استان‌های غربی کشور نیز زنان، نقش مؤثری را در مقاومت و عقب راندن دشمن به عهده گرفتند. در ادامه، با طولانی شدن جنگ و لزوم تقویت و پشتیبانی از عرصه‌های نبرد، پای زنان شهرهای دیگر نیز به خط مقدم کشیده شد. بررسی اسناد موجود نشان می‌دهد، زنان در طول ۸ سال جنگ ایران و عراق، گذشته از اینکه فرزندان، همسران، برادران و پدران خود را به شرکت در دفاع از میهن تشویق می‌کردند، از دورترین نقاط ایران برای پشتیبانی و انجام فعالیت‌هایی مانند نگهداری از مهمات، تحویل کمک‌های مردمی، پر کردن گونی‌های سنگری، و ساختن سلاح‌های گرم و ساده‌ای مانند کوکتل مولوتف یا دیده‌بانی به رزمندگان پیوستند^(۱۶). در واقع، این زنان با شرکت در بسیج نظامی-اجتماعی-رزمی، یکی از مهم‌ترین جنبه‌های حضور مستقیم و سازمان‌یافته زنان ایرانی در این جنگ را رقم زدند. حضور زنان (که بیشتر آنان از گروه‌های سنتی و اقشار متوسط و کم‌درآمد جامعه بودند)، در سازمان

1. Iranian Women and Gender in the Iran-Iraq War

بسیج مستضعفین، تأثیر عمیق و بسیار پرنفوذی بر دگرگونی در نقش‌های زنان ایرانی داشت. این گروه از زنان، کارهای دیگری را نیز به‌عهده گرفتند که مراقبت از پیکر شهیدان و پخش کردن سلاح در میان رزمندگان، از آن جمله بود.

برخی از زنان، حتی مسئولیت فرماندهی نیز داشتند. مرضیه حدیدچی (دباغ)، به‌دلیل تجربه مبارزه مسلحانه و چریکی پیش از انقلاب، در طول جنگ مدتی فرماندهی سپاه منطقه غرب را به‌عهده داشت^(۱۷). وی در خاطرات خود درباره تشکیل سپاه همدان می‌گوید: «آیت‌الله مدنی به من گفت که فعلاً خود شما مسئولیت سپاه همدان را به‌عهده بگیرید، تا بعد ببینیم چه می‌شود و آقای منصوری به‌عنوان فرمانده کل سپاه نیز موافقت کرد و من مسئولیتی سنگین را به‌عهده گرفتم». سپاه پاسداران انقلاب اسلامی همدان، کانون مرکزی سپاه غرب کشور بود و شهرهای کردستان، کرمانشاه، و ایلام، زیر نظر این واحد بود. به‌گفته خانم دباغ، وی پس از تصدی فرماندهی سپاه همدان، با برگزاری نشست‌های پرشمار و برنامه‌ریزی، حدود ۷۰ نفر را جذب سپاه منطقه کرد و به هریک مسئولیتی داد (دنیای اقتصاد، ۱۴۰۰).

۷. مصاحبه‌ها

در این پژوهش با شش تن از زنان رزمنده در قالب مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته^(۱۸) مصاحبه کردیم؛ به‌این معنا که پرسش‌ها از پیش آماده شده بود، اما پاسخ‌ها باز بود. در واقع، طرح پرسش‌ها به‌این دلیل بود که مصاحبه‌شونده در چارچوب هدف‌های پژوهش سخن بگوید^(۱۹)؛ یعنی با اینکه پرسش‌های مشابهی از همه پرسیده شد، آن‌ها آزاد بودند که پاسخ خود را به هر طریقی که مایل بودند، ارائه دهند. در برخی موارد، پاسخ یک پرسش، بیش از بیست دقیقه یا بیشتر طول کشیده است. در مجموع، هریک از مصاحبه‌ها، بیش از دو ساعت زمان را به خود اختصاص داد و نتیجه آن به روش تحلیل محتوا بررسی شد. همان‌گونه که پیشتر گفته شد، معیار انتخاب این زنان، انطباق آنان با تعریف رسمی رزمنده بود؛ یعنی زنانی که برپایه تعریف قانونی، دارای شرایط رزمندگی هستند. جز این مورد، می‌توان گفت که نمونه‌گیری تصادفی بوده است.

در تحلیل محتوای کمی، فهرستی از واژگان اصلی با هدف شمارش آن‌ها، که می‌تواند به اندازه‌گیری متغیرها کمک کند، تهیه می‌شود. در این مرحله در راستای شناخت مضمون‌ها و مقوله‌های زیربنایی، اقدام به رمزگذاری می‌کنیم. رمزگذاری برپایه مفهوم‌ها و معنی‌های موردنظر انجام می‌شود. سپس، مفهوم‌ها پالایش شده و ارتباط میان آن‌ها مشخص می‌شود و

بررسی محتوا از راه رمزگذاری یا طبقه‌بندی مفهومی‌های موردنظر انجام می‌شود (کرسول، ۲۰۱۷)؛ به این معنا که باید بر پایه این رموز از لابه‌لای متن‌های موردنظر، متغیرهای هدف را پیدا کنیم. هرگونه اشاره به رمز موردنظر یا محتوایی که این رمز را تأیید کند، می‌تواند راهی برای رسیدن به پاسخ‌های مطلوب باشد؛ بنابراین، در این بخش، رموزهای موردنظر به‌دقت انتخاب شده و داده‌ها براساس آن‌ها مرتب می‌شوند. این رموزها در متن یک موضوع و عنوان قرار می‌گیرند. در این پژوهش، تحلیل محتوای ما آمیزه‌ای از تحلیل کمی و کیفی است.

۸. تحلیل داده‌های مصاحبه‌ها

بر پایه آنچه گفته شد، با رمزگذاری و شناخت محتواها و مقوله‌های زیربنایی، مسیر تحلیل محتوای گفت‌وگوها و مصاحبه‌های زنان رزمنده هموار و تحلیل انجام می‌شود. در آغاز، داده‌ها براساس متغیرها و هدف‌های پژوهش از متن مصاحبه‌ها استخراج شده و سپس، رمزگذاری شدند تا پایه تحلیل قرار گیرند. هر دسته از رموزها زیر یک موضوع قرار گرفت که در واقع فرضیه‌های فرعی پژوهش هستند.

۹. استخراج داده‌ها

در این پژوهش از دو دسته داده استفاده کرده‌ایم. نخست، داده‌هایی به‌شکل رسمی و مشخص در تحلیل از آن‌ها بهره بردیم و دیگری، داده‌هایی که در جریان مصاحبه‌ها به‌دست آمدند. به‌دلیل شکل مصاحبه، یعنی مصاحبه نیمه‌ساختاریافته، امکان تحلیل از راه استقرا محدود بود؛ زیرا این زنان، پاسخ هر پرسشی را آن‌گونه که دوست داشتند می‌دادند. گاهی در جریان گفت‌وگو پاسخ پرسش‌های بعدی را هم می‌دادند، یا اصلاً پاسخی به پرسش نمی‌دادند و بحث را به جای دیگری می‌بردند؛ بنابراین، دسته‌بندی پاسخ‌ها بر پایه پرسش‌ها دشوار بود؛ به همین سبب، گرایش این پژوهش به سوی تحلیل محتوای کیفی و استنباطی است. همچنین، همراه با آوردن داده‌هایی که از مصاحبه‌ها به‌دست آمده و زیر عنوان «موضوع» قرار می‌گیرند، تحلیل هم می‌شوند.

۹-۱. داده‌های رسمی و مشخص

زنان مصاحبه‌شونده در هنگام جنگ در سنین جوانی (۱۶ تا ۲۵ سال) بودند و همه با معیارهای نهادهای رسمی، رزمنده به‌شمار می‌آیند. خاستگاه این زنان در اوایل جنگ بیشتر از

خانواده‌های سنتی بود. آنان اینک دوران میانسالی خود را می‌گذرانند. تحصیلات پنج نفر از آنان، کارشناسی و بالایی کارشناسی و یک نفر هم دوره ابتدایی بوده است.

موضوع: حضور زنان در خطوط اول: عبور از تابوها^(۲۰) و بازاندیشی در نقش‌های اجتماعی: موضوع بالا می‌تواند یکی از فرضیه‌های ما در پژوهش باشد که متغیر مستقل آن، حضور زنان در خطوط اول جنگ و متغیر وابسته، بازاندیشی در نقش‌های اجتماعی است. رمزهای موردنظر را نیز براساس موضوع و از طریق تحلیل کیفی به دست آورده‌ایم که در ادامه به آن اشاره کرده‌ایم. رمز: بحران، اضطراب و عقب‌نشینی گفتمان مردسالار^(۲۱): در این بخش، رمز ما دو کلمه «اضطراب» و «مردسالاری» است که در لابه‌لای سخنان مصاحبه‌شوندگان به شکل‌های مختلف خودنمایی می‌کرد. این رمز، زیر موضوع حضور زنان در خطوط اول قرار می‌گیرد^(۲۲). مصاحبه‌شوندگان، کلمه اضطراب یا مردسالاری را به‌طور مستقیم به‌کار نبرده‌اند؛ از این‌رو، ترجیح دادیم رمز به‌شکل یک مضمون و یک جمله‌واره درآید که نه تنها هر دو مفهوم موردنظر را در خود جای دهد، بلکه اشاره‌ای هم به شیوه استدلال ما داشته باشد.

در همه جوامع، تابوها هنگام بحران و در حالت اضطراب می‌توانند شکسته شوند و فرصتی برای بازاندیشی فراهم شود. حضور زنان در جبهه‌های جنگ، تابویی بود که به دلیل غافلگیر شدن نیروهای ایرانی بر اثر یورش یک‌باره نیروهای عراقی و هرج‌ومرج در نیروهای مقاومت ایرانی شکسته شد. در واقع، بحران یورش دشمن به خاک کشور که با آشوب‌های پساانقلابی همراه بود، در نیروهای نظامی نوعی سردرگمی ایجاد کرده بود و نیاز به نیروهای بیشتر، زنان را هم به میدان‌های جنگ کشاند؛ به بیان روشن‌تر، در ماه‌های نخست جنگ ایران و عراق، به‌ویژه در خوزستان، با محاصره خرمشهر و آبادان و به دلیل اضطراب، مفهوم جنسیت معنای خود را از دست داده بود. همین موضوع، فضایی را برای بازاندیشی زنانی که بیشتر از خانواده‌های سنتی بودند، فراهم کرد. یکی از زنان در مصاحبه خود، درباره آشنی نیروهای ایرانی در این دوره می‌گفت که اول جنگ، هنوز عملیات اسم نداشت: «بچه‌ها خصوصی می‌رفتند. اول جنگ هرکی آشنا بود، می‌گفتیم بیا برویم، نهاد خاصی نبود؛ سازماندهی نبود؛ ناهماهنگی بود و هرکس خودش راه می‌افتاد می‌رفت. برگه مرگه نبود». یکی دیگر از زنان رزمنده می‌گوید: «دوران سختی بود. با امکانات کم مقابل دشمن ایستادن جگر شیر می‌خواد؛ مخصوصاً برای ما در آن سنین؛ اما خرمشهر شهرمان بود، کشورمان بود». با توجه به این نیاز، مسیر حضور زنان در جبهه‌ها هموار شد. مصاحبه‌شونده دیگری می‌گفت: «مناطق جنگی و جبهه‌ها تا

خانه‌های مردم آمده بود، پس کسانی که از خانه بیرون می‌رفتند، نمی‌دانستند که آیا برمی‌گردند یا نه؟» به این ترتیب باید گفت که ورود زنان به عرصه‌های نبرد را هم در همین چارچوب می‌توان ارزیابی کرد؛ یعنی هرج و مرج و اضطراب.

با وجود هرج و مرج حاکم بر فضای جنگ و نیاز بسیار به نیروی زنان، مردسالاری نیز وجود داشت؛ به این معنا که جدال میان نیاز شدید به نیروی زنان در جبهه‌ها از یک سو و تعصب‌های مردسالار از سوی دیگر، در جریان بود. در همان زمان، زمزمه‌هایی برای اخراج زنان از خطوط مقدم شنیده می‌شد. برای نمونه یکی از زنان مصاحبه‌شونده می‌گوید: «بسیاری از آقایان با حضور زنان در جبهه مخالف بودند؛ در حالی که امام در همان زمان خانم دباغ را فرمانده سپاه کرد. این‌ها هیچ‌کدام راه امام را ادامه نمی‌دهند». زن رزمنده دیگری می‌گفت: «در اول با حضور زنان مخالف بودند؛ اما ما میدان را خالی نکردیم». رزمنده‌ای که در خرمشهر جنگیده بود، نیز می‌گفت: «اول جنگ آقایون مخالف حضور زنان در جبهه بودند، اما فرمانده ما (جهان‌آرا) موافق بود».

از گفته‌های زنان مصاحبه‌شونده مشخص بود که این فضای مردسالار بر خانواده‌ها و جامعه نیز حاکم بود. یکی از زنان مورد مصاحبه می‌گفت: «اوایل، خیلی مردم تعجب می‌کردند. توی فامیل پشت سر می‌گفتن، چرا یک دختر باید به جبهه برود. مادرم مثل کوه جلوی این حرف‌ها ایستاد. یک دفعه خودم این را از مادرم پرسیدم^(۲۳). او گفت، می‌ترسم جلوی تو را بگیرم، در آن دنیا نتوانم جواب بدهم. تو باید پویا باشی». این سخنان، افزون بر نشان دادن فضای مردسالار حاکم بر خانواده‌ها، نشان‌دهنده نقد نقش‌های سنتی زنان، به‌ویژه در خانواده‌های سنتی است. به بیان روشن‌تر، نوعی جدال میان ارزش‌های سنتی و اضطراب در خانواده‌ها وجود داشت.

سرانجام، گفتمان مردسالاری ناچار به عقب‌نشینی موقتی شد. زنان موفق شدند توانایی خود را در همه کارهایی که به آن‌ها واگذار شده بود، نشان دهند. در واقع، زنان در جبهه‌ها همان کارهای مردان را انجام می‌دادند.

در اینجا مروری بر وظایف این زنان در جبهه‌ها از زبان زنان رزمنده مصاحبه‌شونده سودمند است. زن رزمنده خرمشهری می‌گفت: «در گروه، ما ۲۲ زن بودیم و نیروهای آزاد هم بودند که برای دفاع آمده بودند». حرف‌های این زن نشان می‌دهد که آن‌ها حتی در مواقع لزوم به‌طور مستقیم در مقابل عراقی‌ها می‌ایستادند و می‌جنگیدند. او می‌گفت، تا چهار ماه خانواده‌اش از زنده بودن او خبر نداشتند. یکی دیگر از زنان از پست‌های نگهبانی شبانه می‌گفت: «یک‌بار شهید همت را به‌خاطر

اینکه اسم شب را نمی دانست، خلع سلاح کرده بودیم». او از همکاری خود و هم‌زمانش با شهید چمران هم ماجراهای زیادی می‌گفت. یکی دیگر از مصاحبه‌شوندگان از جایگاه‌های مدیریتی خود در سال‌های خدمتش سخن می‌گفت. او دو سال مدیر یک بیمارستان در مناطق جنگی بود. آن‌گونه که خودش می‌گوید: «در مدت مدیریتم هیچ شهید یا مجروحی ناشناخته و گمنام نماند و این زمانی بود که کردستان وضع خاصی داشت و از ساعت ۴ بعدازظهر به‌بعد، به‌خاطر مسائل امنیتی، امکان انتقال مجروحین وجود نداشت». تحصیلات این زن در حد ابتدایی بود. یکی از زنان رزمنده می‌گفت: «من در سوریه با یک خانم که در جبهه راننده آمبولانس بود، آشنا شدم. چادرش را که تماماً ترکش بود، برای حضرت زهرا آورده بود. با همراهانش می‌رفتند توی عملیات با آمبولانس تا وسط جبهه و مجروحان را می‌آوردند».

فعالیت‌های اطلاعاتی زنان در جبهه‌های غرب کشور، یکی دیگر از نقش‌هایی بود که زنان ایرانی در جنگ هشت‌ساله عراق با ایران به‌عهده داشتند. در غرب کشور، آن‌گونه که این رزمندگان می‌گفتند، نیروهای اطلاعاتی امنیتی عراقی، برای اختلاف‌افکنی میان شیعه و سنی و تضعیف نیروهای دفاعی در داخل ایران، تلاشی آشکار و پیگیر داشتند. نمونه‌های فراوانی از فعالیت‌های تبلیغی و اطلاعاتی زنان رزمنده ایرانی برای مبارزه با این تلاش‌ها، در کردستان ثبت و ضبط شده است. یکی از زنان رزمنده در این مصاحبه‌ها می‌گفت: «من مسئول دختران دبیرستانی بودم و در دبیرستان کار می‌کردم. آن‌ها (دختران دبیرستانی) از کارهای گروهک‌ها به ما اطلاعات می‌دادند و ما نقش دیگرمان این بود که این اطلاعات را به سپاه می‌دادیم و نفوذ افراد را در سپاه خنثی می‌کردیم».

به این ترتیب، در شرایط بحران و اضطرار، جامعه در حال جدال با تابوهای گوناگونی بود که البته یکی از آن‌ها همین حضور زنان در عرصه‌های جنگی بود. نتیجه این جدال، عقب‌نشینی گفتمان مردسالاری، البته به‌طور موقت بود؛ زیرا به‌محض اینکه نیروهای ایرانی توانستند بر اوضاع مسلط شوند، مقاومت‌های بسیاری در برابر حضور زنان در جبهه شکل گرفت. یکی دیگر از زنان می‌گفت: «پس از اینکه مدتی از جنگ گذشت، ما اجازه نداشتیم به خط مقدم برویم؛ حتی امدادگران زنی که اسیر شدند، نمی‌دانستند که قدم به خط مقدم گذاشته‌اند. به‌رگ غیرتشان برمی‌خورد که ما به خط مقدم برویم؛ اما تا پایان جنگ، زنان همچنان در قالب راننده، امدادگر، پزشک و مانند آن در جبهه حضور داشتند». همین رزمنده می‌گوید: «من در مجموعه امدادگران می‌دیدم که ۹۰ درصد خانم بودند و یک درصد هم به این نقش پرداخته نشده است».

خاطره‌های زنان رزمنده دیگر هم حاکی از این جنگ‌وگریزهای میان زنان رزمنده برای

باقی ماندن در خطوط اول جنگ با تابوهای مردانه است؛ برای نمونه، زهرا حسینی در کتاب خاطراتش با عنوان «دا» می‌نویسد: «از روز هشتم، نهم مهر که تانک‌های عراق تا فلکه راه‌آهن جلو آمده بودند، مردها به فکر افتادند در خلال تخلیه خانوادها، دخترها (دخترهای رزمنده) هم از شهر خارج شوند. شیخ شریف قنواتی تنها کسی بود که اعتقاد داشت، وجود خواهرها ضرورت دارد و آن‌ها سهم عمده‌ای در انجام کارها دارند. اما پس از مدتی او هم با رفتن دخترها موافقت کرد...». در ادامه خانم حسینی به شیخ شریف قنواتی می‌گوید: «ما اینجا می‌مونیم تا روزی که بدونیم می‌تونیم کاری از پیش ببریم. شیخ شریف گفت، پس با مسئولیت خودتون می‌مونید» (حسینی، ۱۳۸۷: ۳۹۷ تا ۴۰۲). به این ترتیب با پادرمیانی این روحانی سرانجام موافقت شد که زنان در منطقه بمانند.

حسینی در جای دیگری از کتابش، خاطره رفتن به آبادان پس از سقوط خرمشهر و دیدار با محمد جهان‌آرا و مخالفت او با رفتن زنان به منطقه عملیاتی را مطرح می‌کند و وعده او که: «اگر به نیروی شما نیاز بود، برایتان امریه صادر می‌کنیم و خبرتان می‌کنیم»؛ این درحالی است که شهید جهان‌آرا در محاصره خرمشهر و نیاز به نیروی زنان در گروه خود از ۲۲ زن استفاده کرده بود. «هرکسی چیزی می‌گفت؛ یک دفعه پاسدار دیگری که توی ماشین نشسته بود و ناراحت به نظر می‌رسید، رو به ما کرد و نگاه تندی به ما انداخت. عصبانیت از نگاهش می‌بارید؛ طوری که من ترسیدم و عقب رفتم... وقتی مطمئن شدیم که رفته‌اند و دیگر از توی آینه ما را نمی‌بینند، عقب‌گرد کردیم و درحالی که می‌خندیدیم، به طرف اسکله دویدیم. نمی‌دانم کدام‌یک از دخترها گفت: جهان‌آرا و پاسدارها خودشون تو منطقه‌اند به ما می‌گویند نیاید. انگار منطقه فقط برای ما جا ندارد» (حسینی، ۱۳۸۷: ۵۸۱ تا ۵۸۳).

موضوع: بازاندیشی و تغییر مطالبات زنان رزمنده در جامعه پسا جنگی ایران: پیشتر درباره مشارکت مستقیم زنان در جبهه‌ها بحث کردیم. این مشارکت در جامعه پسا جنگی ایران، راه را برای ورود زنان به حوزه عمومی باز کرد. نهادهای مهمی مانند دانشگاه و اداره‌ها برای به‌کارگیری این زنان آغوش گشودند و زنان رزمنده را در خود پذیرفتند. ورود به این عرصه عمومی، روند بازاندیشی این زنان را سرعت بخشید. خواسته‌های زنان تغییر کرده بود. وقتی فرمانده سپاه بتواند یک زن باشد، بی‌تردید زن دیگری هم می‌تواند سمت‌هایی مانند وزارت را در اختیار بگیرد^(۲۴). در این بخش، این تغییر خواسته را بررسی کرده‌ایم. در واقع، این موضوع فرضیه فرعی دیگری است که با فرض شکل‌گیری روند بازاندیشی در زنان رزمنده دنبال می‌شود و به منظور تحلیل بهتر

داده‌ها، آن‌ها را در قالب سه رمز سامان‌دهی کرده‌ایم.

رمز: تحصیلات و اشتغال: در جوامع مردسالار، زن مطلوب، زنی خانه‌دار است و وظیفه نان‌آوری و مدیریت منزل نیز در حیطه اختیار مردان است. حق مرد در مدیریت خانواده باید مورد احترام قرار گیرد و اعضای خانواده باید سرپرستی وی را بپذیرند. در واقع، مردان، زنان را در حوزه عمومی و خصوصی در کنترل دارند؛ به همین دلیل، اشتغال زنان در خارج از خانه، یکی از تابوهای مردسالاری و پایه اصلی برای ورود زنان به حوزه عمومی است. افزون‌بر اشتغال، تحصیلات، عامل مهم دیگری برای رهایی زنان به‌شمار می‌آید. یونسکو در نشست سال ۱۹۹۵ با عنوان «تحصیلات زنان، راهی به‌سوی توانایی»، دستاوردهای زنان در حوزه تحصیلات را شامل مواردی مانند: گسترش خودباوری و اعتمادبه‌نفس، به‌دست آوردن دانش بیشتر درباره رفتار باروری، توانایی تصمیم‌گیری و چانه‌زنی، افزایش مهارت برای به‌دست آوردن درآمد، آگاهی از حقوق مدنی و مشارکت مؤثر می‌داند. تحصیلات عالی زنان در حوزه‌های فردی به‌شدت با میزان مشارکت آن‌ها در فرایند تصمیم‌گیری در خانواده ارتباط دارد. کارشناسان «دفتر برنامه‌ریزی و مطالعات فرهنگی وزارت علوم، تحقیقات، و فناوری» نیز تقاضای گسترده زنان برای ورود به دانشگاه را نشانه رشد آگاهی و شناخت عمیق آن‌ها از توانایی‌ها و ظرفیت‌های اجتماعی‌شان و عزم جدی آن‌ها برای تعیین سرنوشت خود می‌دانند (سفیری، ۱۳۸۶: ۱۰۴)؛ بنابراین، پیش‌فرض ما در این بخش این است که تحصیلات و اشتغال زنان در جوامع مردسالار دو مقوله‌ای هستند که می‌توانند به‌طور مستقیم و غیرمستقیم بر توانمندی زنان و تغییرهای هنجاری، تأثیرهای زیادی داشته باشند. در واقع، این دو عنصر، پایه‌های اصلی ورود زنان به عرصه‌های اجتماعی-اقتصادی به‌شمار می‌آیند.^(۲۵)

امتیازهایی که به زنان رزمنده برای ورود به دانشگاه یا اشتغال داده شد^(۲۶)، عامل مهمی برای ورود زنان به این دو حوزه بود. پنج نفر از زنان رزمنده مورد مصاحبه، مدارک دانشگاهی داشتند^(۲۷) و تنها مدرک تحصیلی یکی از آنان زیر دیپلم بود. آنان تحصیلاتشان را پس از جنگ ادامه دادند و شاغل شدند. حتی خانمی که تحصیلات ابتدایی داشت نیز پس از جنگ شاغل شده است^(۲۸). به هیچ‌یک از این زنان به‌سبب موقعیت رزمندگی‌شان در زمان حضورشان در جبهه یا زمان حال، حقوقی تعلق نگرفته است؛ زیرا داوطلبانه به جبهه رفته بودند. برخی از این زنان، افزون‌بر اینکه خود رزمنده بوده‌اند، همسر شهید یا جانباز هم هستند. زنان رزمنده در هر دو عامل تحصیلات و اشتغال دست بالا را دارند و از آنجاکه تحصیلات و اشتغال، دو عامل مهم در توانمندسازی زنان است، می‌توان گفت که از توان تصمیم‌گیری درباره مسائل و

مشکلات خود و اطرافیانشان برخوردارند. در واقع، اعتماد به نفسی که آنان از حضورشان در جبهه به دست آورده بودند، به همراه امتیازهایی که پس از جنگ به آن‌ها تعلق گرفت، ورود آنان را به عرصه دانشگاه و اشتغال، آسان کرد و اشتغال و تحصیلات نیز عاملی برای افزایش توانایی آنان در حوزه‌های گوناگون زندگی‌شان بود. همه آنان در پاسخ به این پرسش که: «آیا می‌توانید هر زمان که مشکلی پیش آید، با آن مقابله کنید؟» با قدرت، پاسخ مثبت داده و گفته‌اند که همان‌گونه که تا به حال مقابله کرده‌اند، باز هم می‌توانند به‌تنهایی از پس مشکلات خود برآیند. تنها در یک مورد بود که یکی از زنان، سن و ناتوانی بدنی را دلیل کمک خواستن از دیگران دانسته است. در پاسخ به پرسش دیگر یعنی اینکه: «دوست دارید در یک گروه که عضو آن هستید و همه امور مربوط به آن را می‌شناسید، چه نقشی داشته باشید؟» پنج نفر گفتند، مایلند عضوی فعال برای گروه باشند و یکی از آنان گفت که مایل است رهبر گروه باشد.

رمز: خواسته‌های جدید (مطالبات سیاسی-اجتماعی): زنان مورد مصاحبه با افزایش منزلت و اعتبار اجتماعی خود، دیگر به مدیریت سیاسی-اجتماعی در رده‌های میانی راضی نیستند. آن‌ها خواسته‌های جدیدی دارند. یکی از این زنان می‌گفت: «در جریان وزیر شدن زنان، من زنگ زدم به مسئولین و گفتم اگر کمک‌های زنان در جبهه و حمایت پشت جبهه آن‌ها نبود، شما نمی‌توانستید جلو بروید. اون موقع که زنان کار در جبهه و پشت جبهه را می‌گرفتند، حرام نبود؛ حالا چطوره که فتوای حرام بودن وزارت زنان را می‌دهید. امام، خانم دباغ را فرمانده سپاه کرد». یکی دیگر از زنان رزمنده برای مشروعیت این مطالبه، سابقه‌ای از دوران جنگ را مطرح کرده و می‌گفت: «از طرف دفتر امام ما رفتیم شمال. بچه‌های مدرسه از من خواستند معاون آموزش و پرورش بشوم. نماینده امام قبول کرد؛ اما مدیرکل آموزش و پرورش نپذیرفت». یکی دیگر از زنان گفت: «حق من و امثال من ادا نشد. چرا امروزه من باید معیشت‌بگیر باشم. من هم دوره و هم ردیف آقای... و آقای... بودم (که پست‌های بسیار بالای کشوری دارند). در آن موقع هم حق من ادا نشد، اگر من زن نبودم، الان موقعیتی مانند آن‌ها داشتم».

افزون بر خواسته‌های مادی، آنان خواسته‌های معنوی‌ای هم دارند؛ خواسته‌هایی که آنان را در رتبه قهرمان ملی قرار دهد. یکی از مصاحبه‌شوندگان می‌گوید: «ما می‌خواهیم مؤسسه‌هایی شکل بگیرد که خاطرات ما را ثبت کند و به نسل آینده منتقل کند. می‌خواهیم بدانند که ما زنان، چطور خاک مملکت را حفظ کردیم». سه تن از آنان خواستار ساختن فیلم‌ها و کارتون‌هایی با محوریت زنان رزمنده در جنگ ایران و عراق بودند. حتی یکی از آنان می‌گفت که می‌خواسته نزد پوران درخشنده برود و طرح

فیلمی از قهرمانی‌های زنان رزمنده را به او پیشنهاد کند. یکی دیگر از زنان رزمنده می‌گفت که صداوسیما می‌تواند به جای کارتون‌های خارجی، مانند کارتون فلورانس نایتینگل، از نقش زنان خودمان در جنگ بگوید و کارتون بسازد. او در ادامه می‌گوید: نشان دادن نقش زنان در جنگ باعث می‌شود که نسل بعدی ما، به خصوص دختران، بتوانند بفهمند که چه کارهایی می‌توانند بکنند. ما هزاران فلورانس نایتینگل داشتیم؛ مثل خانم دکتر... که همه‌اش در جنگ بودند و خدمت می‌کردند». نام فلورانس نایتینگل در صحبت‌های دو تن از رزمندگان، در غیاب دیگری تکرار شد. این نشان می‌دهد که آنان خود را با قهرمانان ملی یا جهانی مقایسه می‌کنند.

رمز: تبعیض: زنان رزمنده بر این نظرند که مشارکتی برابر با رزمندگان مرد در جنگ داشته‌اند؛ به همین دلیل، خواستار رفتاری برابر با آنان هستند. همه آن‌ها نهادهای رسمی را به سبب آنچه تبعیض میان زن و مرد می‌دانستند، مقصر می‌دانند و جایگاه خود را بسیار بالاتر از آن چیزی می‌دانند که در حال حاضر دارند. درک نابرابری در تقسیم امتیازهای سیاسی و اجتماعی، خود نشانه‌ای از بازاندیشی در نقش‌های اجتماعی این زنان است و این یعنی، ذهنیت برابری، که نبود آن می‌تواند آنان را خشمگین کند.

یکی از زنان رزمنده مورد مصاحبه می‌گوید: «چرا خانم‌های رزمنده حتی جایی ندارند که از آن‌ها حمایت بشود. برای آقایان رزمنده گردان سقز امکاناتی فراهم شده تا در حسینیه سقز جمع شوند و یک مرتبه ما هم همراه آنان رفتیم کردستان و سقز؛ خیلی خوب بود. یاد خاطرات گذشته و دوستانمان به ما حس خوبی می‌داد. چرا در مورد خانم‌ها این کارها نشده است». رزمنده دیگری می‌گفت: «گردهمایی سالانه برای امدادگران و ایثارگران به وجود بیاید. مثل مؤسسه... یا ستاد آزادگان که خودشان پول می‌گذارند بزرگداشت و مراسم مختلف برگزار می‌کنند. ما حکومتان فقط بودجه اختصاص می‌دهد، اما پول‌ها توی مسیرهای تودرتوی اداری به هدف نمی‌رسد. حتی ستاد رزمندگان مخصوص خواهران نداریم و اگر هم داشته باشیم، معمولاً به آن انگ سیاسی می‌زنند». یکی دیگر از مصاحبه‌شوندگان می‌گفت: «برای طرح رحیم صفوی که رزمندگانی که پنج سال خدمت کرده بودند بازنشسته می‌شدند، من به خاطر اینکه زن بودم و سرپرست خانواده نبودم، نتوانستم از طرح استفاده کنم». بیشتر نقدهای این زنان (با اینکه به نظر می‌رسید بیشتر نقدها اجتماعی باشند)، بخش‌های سیاسی را هدف قرار داده است؛ برای نمونه، نقد رزمندگان به فساد در دستگاه‌های اداری، به طور مستقیم ساختارهای سیاسی را هدف قرار می‌دهد. آنان گفته‌اند که مسائل سیاسی موجب آزار آن‌ها می‌شود، اما اخبار سیاسی را دنبال می‌کنند.

نتیجه‌گیری

داده‌های گردآوری شده از مصاحبه با چند تن از زنان رزمنده، همراه با داده‌های کتابخانه‌ای، دستمایه تحلیل نویسندگان این نوشتار شد. داده‌های پژوهش در قالب دو موضوع تقسیم‌بندی شدند و رمزهای زیرشان برای تأیید فرضیه به کار رفتند. همان‌گونه که استدلال شد، حضور زنان در جبهه‌های جنگ، عاملی برای بازاندیشی آنان در نقش‌های سنتی‌شان بود. این بازاندیشی، پیامدهایی مانند تغییر مطالبات داشت که از آن هم سخن گفته شد. این مطالبات در بخش‌های سیاسی بسیار چشمگیر بود. در این بخش، زنان رزمنده گفتند که چگونه با بهره‌گیری از یک فرصت تاریخی توانستند در جنگ، یعنی مردانه‌ترین حوزه فرهنگ و گفتمان مردسالاری، مشارکت گسترده‌ای داشته باشند و هم‌پای رزمندگان مرد، در جبهه‌ها از کشور دفاع کنند. در واقع، اضطراب، بحران، و آشفتگی‌های ایران پس‌انقلاب و غافلگیری نیروهای نظامی، زمینه را برای مشارکت زنان در جنگ فراهم کرد. این بخش از پژوهش و تحلیل محتوا که بر پایه مفهوم اضطراب انجام شد، نشان داد که این زنان با استفاده از همین اضطراب توانستند مردسالار را هر چند به‌طور موقت، در مورد حضور زنان در جبهه‌ها عقب برانند. توانایی آنان برای مشارکت مستقیم در جبهه‌ها، سبب بازاندیشی در نقش‌های جنسیتی‌شان شد؛ به بیان روشن‌تر، سرمایه اجتماعی حضور موفقشان در جنگ و بازاندیشی حاصل از آن، راه را برای ورودشان به حوزه عمومی در جامعه ایران پس‌اجنگ هموار کرد. این بخش با تکیه بر سه رمز تحصیلات و اشتغال، مطالبات جدید، و تبعیض در چارچوب موضوع بازاندیشی و تغییر مطالبات بررسی شد.

می‌توان گفت که تحصیلات و اشتغال بر اعتبار زنان افزود. آنان مطالبات جدیدی مانند مدیریت در بخش‌های بالایی قدرت سیاسی را برای خود و جامعه زنان صورت‌بندی کردند. دست‌کم در صحبت‌های دو تن از این زنان، واژه وزارت برای زنان تکرار شد. همچنین، آنان خواستار رفع تبعیض میان زن و مرد در نهادهای دولتی و حوزه سیاست شدند. اعتراض به تبعیض میان زن و مرد و مطالبه برابری، نشان‌دهنده آگاهی جدید ناشی از بازاندیشی این زنان است. این زنان حتی خواستار برابری در اعتبار و موقعیت‌های سیاسی، تاریخی، و معنوی زنان هستند؛ برای نمونه، سه تن از آنان، خواستار ساختن فیلم‌های سینمایی و تلویزیونی با محوریت زنان رزمنده بودند و دو تن از آنان نیز خود را با فلورانس نایتینگل مقایسه می‌کردند.*

یادداشت‌ها

۱. حوزه عمومی، در بردارنده حوزه سیاست و اقتصاد است.
۲. رزمنده براساس تعریف قانون جامع خدمات‌رسانی به ایثارگران (مصوب جلسه مورخ ۱۳۸۶/۴/۳ کمیسیون اجتماعی مجلس شورای اسلامی)، کسی است که در راه تکوین، دفاع، و حفظ ارزش‌ها و کیان جمهوری اسلامی ایران، استقلال و تمامیت ارضی کشور، مقابله با تهدیدها و تجاوزهای دشمن و عوامل ضدانقلاب و اشرار با تأیید مراجع ذیصلاح به‌طور فعال حضور یافته باشد.
۳. ارتباط جامعه سنتی ایران با غرب، نخستین جرقه‌های بازاندیشی را در ذهنیت جامعه و همچنین، زنان ایجاد کرد.
۴. این مشارکت به شکل‌های مستقیم و غیرمستقیم بوده است. حضور زنان در بخش‌های تدارکات و حمایت معنوی از رزمندگان، تنها بخشی از این حضور است؛ برای نمونه، در جامعه پسا جنگی، زنان در نقش همسران شهیدان یا جانبازان، مدیریت خانواده را در دست گرفتند و رفت‌وآمدهایشان به فضاهای عمومی، بسیار گسترده شد. همین رفت‌وآمد به فضاهای عمومی، راه دیگری برای بازاندیشی این زنان شد که البته بحثی گسترده و جداگانه است و در این نوشتار نمی‌گنجد.
۵. باید یادآوری کنیم که پدیده انقلاب که در جامعه ایران به‌تازگی رخ داده بود، خود در تشکیل این آگاهی نقش مهمی داشت. از آنجاکه تمرکز ما بر پدیده جنگ است، مجاللی برای بحث درباره آن نداریم و آن را به نوشتار دیگری محول می‌کنیم.
۶. باید به این فهرست، نقش زنان در پشت جبهه‌ها را هم افزود. همسران ایثارگران و همسران شهدا و جانبازان، سختی‌های بسیاری را در مدیریت خانواده متحمل شدند و برای گذران امور به عرصه‌های عمومی وارد شدند که این بحث بسیار گسترده است؛ اما در این مقاله، بر نقش زنان رزمنده تأکید می‌شود؛ یعنی زنانی که به‌طور مستقیم با جبهه‌ها در ارتباط بوده‌اند.
۷. خود این موضوع نیز دلایل متفاوتی داشت. بسیاری می‌گفتند، بارها به آن‌ها برای ثبت خاطره‌ها یا مصاحبه مراجعه شده است، اما آن‌ها احساس می‌کنند که این فعالیت‌ها، فایده‌ای برای آنان نداشته است.
۸. گفتمان، در این نوشتار به معنای هنجارها و ارزش‌ها، جریان‌ها و روش، گفت‌وگو و مکالمه، عمل، و قانون به‌کار برده می‌شود؛ یعنی منظومه‌ای که شیوه زندگی، نقش‌ها، و رفتارهای اجتماعی را در حوزه‌ای خاص تعیین می‌کند؛ برای نمونه، گفتمان مردسالار، شیوه زندگی در جامعه‌های مردسالار، نقش‌ها، و رفتارهای اجتماعی را مشخص می‌کند.
۹. تنها پس از دو جنگ جهانی بود که ناتوانی زنان در حوزه جنگ به‌چالش کشیده شد. در ادامه به این مسئله می‌پردازیم.
۱۰. گاهی بازتابندگی هم ترجمه می‌شود.
۱۱. از دهه ۱۹۸۰، مفهوم عصر ارتباطات برای گسترده‌تری ارتباطات به مفهوم امروزی رایج شد. پیش از آن، سخن از امپراتوری چند رسانه محدود مانند رویت، آسوشیتدپرس، و یونایتدپرس بود. گسترده‌تری ارتباطات از این دهه و هم‌زمانی آن با پایان جنگ نیز می‌تواند عاملی برای این بازاندیشی به‌شمار آید.
۱۲. به هویتی اشاره دارد که در آن، محورهای پیچیده و پویا از نژاد، طبقه، و جنسیت با یکدیگر تعامل

دارند و هویتی چندبعدی را شکل می‌دهند.

۱۳. آمار از سایت معاونت امور زنان و خانواده نهاد ریاست جمهوری و همچنین، از سایت نوید شاهد (بنیاد شهید) گرفته شده است. در دسترس در:

<https://women.gov.ir/fa/news/11099>

۱۴. استاد تاریخ ایران دانشگاه نورث‌ایسترن ایلینوی آمریکا

۱۵. مسجدی در مرکز شهر خرمشهر که در جریان مقاومت ۳۶ روزه خرمشهر قرارگاه نیروهای مردمی بود.

۱۶. در میان زنان مورد مصاحبه، رزمندگانی از شهرهای غیر مرزی مانند اصفهان نیز دیده می‌شوند.

۱۷. با وجود اینکه خانم دباغ به قولی در جبهه به‌طور مستقیم حضور نداشتند، اما تأثیر ایشان در ساز ماندگی سپاه همدان، در دوره جنگ به‌حدی زیاد است که نمی‌توان وجود ایشان و تعلیم نظامی افراد را که در نتیجه عملیات درون جبهه‌ها تأثیر داشته، نادیده گرفت. بسیاری از فرماندهان رده‌بالای نظامی (مردان) بدون آنکه به‌طور مستقیم در جبهه حضور داشته باشند، این نیروها را هدایت می‌کردند.

۱۸. در مصاحبه سازمان‌یافته، پرسش‌ها از پیش طرح‌ریزی شده‌اند و شیوه کار بیشتر شبیه پرسش‌نامه است؛ یعنی مصاحبه‌کننده پرسش‌هایی می‌پرسد و پاسخ‌نامه را بر مبنای پاسخ‌های مصاحبه‌شونده علامت می‌زند.

۱۹. با این حال، در بسیاری از موارد، مسائلی جز اهداف مصاحبه نیز مطرح می‌شد.

۲۰. قانون و مسائل ممنوعه که شکستن آن‌ها همراه با احساس شرم و گناه باشد. مثل تابوهای اجتماعی، مذهبی، اخلاقی، قانونی؛ برای نمونه در جایی مصرف الکل تابوست، در جایی پوشش زنان و در جایی حضور زنان در عرصه‌های عمومی.

۲۱. رمز ما در این بخش، به‌جای کلمه، یک مضمون است که در بالا آورده شده است.

۲۲. در تحلیل محتوا، رمزها زیر موضوع قرار می‌گیرند و دلایلی برای اثبات موضوع هستند.

۲۳. این جمله را می‌توان این‌گونه تکمیل کرد: یک‌دفعه خودم از مادرم این را پرسیدم که چرا به من اجازه حضور در جبهه را داد؟ همان صحبت‌های زن رزمنده آورده شده است. سعی شده که از جمله‌های خود این زنان در متن استفاده شود.

۲۴. زنان مصاحبه‌شونده به کلمه وزارت اشاره کرده‌اند.

۲۵. روشن است که خانه‌داری به‌معنای بی‌کاری نیست، بلکه کاری است بسیار پرزحمت و ممرارت و شبانه‌روزی؛ با این حال، خانه‌داری با همه سختی‌هایش، هرگز شغل به‌شمار نیامده و حقوق و مزایایی به آن تعلق نگرفته است.

۲۶. تحصیلات به‌عنوان یک متغیر کنترل در مورد یکی از زنانی که تحصیلات ابتدایی داشت، به‌طور تلویحی به‌کار برده شده است. به این صورت که با وجود تحصیلات کم توانسته است راه ورود به عرصه عمومی را بیابد. او برایمان از سال‌هایی گفت که به‌عنوان سرویس مدرسه مسافرکشی می‌کرد یا در حراست بیمارستان مشغول به‌کار بود. او حتی ادعا می‌کرد که اگر تحصیل کرده بود و اگر زن نبود، باید درجه‌ای مانند... و... می‌داشت.

۲۷. در واقع، می‌توان تحصیلات را متغیر واسطه نیز دانست.

۲۸. البته این زن در سال‌های جنگ در جبهه به‌عنوان رئیس بیمارستانی در کردستان دو سال به‌کار مشغول بود، اما او هم تنها به‌عنوان رزمنده داوطلب این وظیفه را به‌عهده داشت؛ بنابراین، می‌توان گفت

که او در این سال‌ها شاغل نبوده است.

منابع

- افراسیابی حسین؛ مرادی فرد، طاهره (۱۳۹۵)، «مطالعه زمینه‌ها و شرایط بازاندیشی زنان در ارزش‌های خانواده»، مطالعات فرهنگی و ارتباطات، ۱۲(۱)، ۱۰۳-۱۱۸ (شماره: ۲۰۶۹۷).
- بدیعی، نعیم (۱۳۷۶)، «روش تحلیل محتوا»، نمایه پژوهش، شماره ۴.
- برگر، پیتر؛ لوکمان، توماس (۱۳۷۵)، ساخت واقعیت اجتماعی، انتشارات علمی فرهنگی.
- جمشیدی‌ها، غلامرضا؛ حمیدی، نفیسه (۱۳۸۶)، «تجربه زنانه از جنگ»، زن در توسعه و سیاست (پژوهش زنان)، دوره ۵، شماره ۲ (پیاپی ۱۸).
- حسینی، سیده زهرا (۱۳۸۷)، دا؛ خاطرات سیده زهرا حسینی، چاپ هفتادوسوم، انتشارات سوره مهر.
- رحمانی، جبار؛ طیبی‌نیا، مهری (۱۳۹۷)، «فرایند تحول هویت اجتماعی در تجربه گفتمان نهاد دانشگاه»، فصلنامه جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی، دوره پنجم، بهار و تابستان.
- سفیری، خدیجه (۱۳۸۶)، «زنان و تحصیلات دانشگاهی»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی (دانشگاه خوارزمی)، (ویژه‌نامه علوم اجتماعی ۳).
- سهراب‌زاده، مهرباب و همکاران (۱۳۹۸)، «بازاندیشی نقش‌های فرهنگی‌های جنسیتی زنانه و تعیین‌کننده‌های فرهنگی-اجتماعی مرتبط با آن»، نشریه علمی فرهنگی تربیتی زنان و خانواده، دوره ۱۴، شماره ۴۹.
- قاعدی، محمدرضا؛ گلشنی، علیرضا (۱۳۹۵)، «روش تحلیل محتوا، از کمی‌گرایی تا کیفی‌گرایی»، فصلنامه روش‌ها و مدل‌های روان‌شناختی، دوره ۷، شماره ۲۳.
- کولایی، الهه؛ حافظیان، محمدحسین (۱۳۸۵)، نقش زنان در توسعه کشورهای اسلامی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- کولایی، الهه؛ عابدی عقیقه (۱۳۹۱)، «تأثیر جنگ عراق-ایران بر نقش‌های اجتماعی زنان در ایران»، فصلنامه زن: حقوق و توسعه، سال اول، شماره دوم.
- کولایی، الهه (۱۳۸۲)، «زنان در عرصه عمومی، مورد جمهوری اسلامی ایران»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، شماره ۶۱.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۷)، پیامدهای مدرنیت، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: نشر مرکز.
- مانهایم، کارل (۱۳۸۰)، ایدئولوژی و یوتوپیا، ترجمه فریبرز مجیدی، تهران: انتشارات سمت.
- وحیدی‌راد، میکائیل (۱۳۹۷)، «کنش اجتماعی زنان در جنگ جهانی اول و دستاوردهای آنان پس از جنگ در غرب (با تأکید بر حق رأی زنان)»، پژوهشنامه زنان پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال نهم، شماره دوم.
- یزدخواستی، بهجت؛ شیری، حامد (۱۳۸۷)، «ارزش‌های پدرسالاری و خشونت علیه زنان»، فصلنامه مطالعات زنان، سال ۶، شماره ۳.
- یعقوبی، علی (۱۳۹۳)، نظریه‌های مردانگی با تأکید بر رویکردهای جامعه‌شناختی، تهران: نشر پژوهش‌پژواک.

- Bondi, Liza (2009), "Teaching Reflexivity: Undoing or Reinscribing Habits of Gender?", *Journal of Geography in Higher Education*, Vol.33, Issue 3.
- Boström, Magnus; Lidskog, Rolf & Uggla, Ylva (2017), "A Reflexive Look at Reflexivity in Environmental Sociology", *Environmental Sociology*, Vol. 3, Issue. 1.
- D'Cruz, Heather, Gillingham, Philip and Melendez, Sebastian (2007), "Reflexivity, its Meanings and Relevance for Social Work: A Critical Review of the Literature", *British Journal of Social Work*, Vol 37, No.1.
- Elster, Julius (2017-11-06), "The Temporal Dimension of Reflexivity: Linking Reflexive Orientations to the Stock of Knowledge", *Distinktion: Journal of Social Theory*. 0 (3).
- Gazeley, Ian (2008), "Women's Pay in British Industry during the Second World War", *The Economic History Review*, New Series, Vol. 61, No. 3.
- Giri, Keshab (2021), "Do All Women Combatants Experience War and Peace Uniformly?", *Intersectionality and Women Combatants' Global Studies Quarterly*, Vol. 1, Issue. 2.
- Given, Lisa M (2008) *The SAGE Encyclopedia of Qualitative Research Methods*.
- Golob, Tea & Makarovi, Matej (2019), "Reflexivity and Structural Positions: The Effects of Generation, Gender and Education", *Jornal Social Science, Contemporary Politics and Society*.
- Lakshman, Wimalasena (2017), "Reflexivity and Women's Agency: A Critical Realist Morphogenetic Exploration of the Life Experience of Sri Lankan Women", *Journal of Critical Realism*, Vol. 16, Issue 4.
- Macnamara, Jim (2018), "Content Analysis", *De Gruyter Mouton*.
- Martin, Patricia Yancey (2006), "Practising Gender at Work: Further Thoughts on Reflexivity", *Journal of Gender, Work and Organization*, Vol. 13, Issue. 3.
- Norander, Stephanie & Harter, Lynn M. (2011), "Reflexivity in Practice: Challenges and Potentials of Transnational Organizing", *Management Communication Quarterly*, Vol. 26, issue. 1.
- Richard, Edwards; Ranson, Stewart & Strain, Michael (2010), "Reflexivity: towards a Theory of Lifelong Learning", *International Journal of Lifelong Education*, 21(6).
- Schreier, Margrit (2012), *Qualitative Content Analysis in Practice*, SAGE Publications Ltd.
- Soros, George (2014), "Fallibility, Reflexivity, and the Human Uncertainty Principle", *Journal of Economic Methodology*, 13 Jan.
- Wimalasena, Lakshman (2017), "Reflexivity and Women's Agency: A Critical

Realist Morphogenetic Exploration of the Life Experience of Sri Lankan Women",

Journal of Critical Realism, Vol. 16, Issue. 4.

<https://www.hamshahrionline.ir/news/185509>, یکشنبه ۲ مهر ۱۳۹۱

<https://www.theguardian.com/world/2018/nov/11/women-first-world-war-taste-of-freedom>, 20 Aug. 2021.

<https://www.thoughtco.com/women-in-world-war-1-1222109>, Wilde Robert (2019), *Women in World War I: Societal Impacts*, Updated May 06, 2019.

https://americanhistory.si.edu/collections/search/object/nmah_538122, 20Aug, 2021.

<https://www.wdl.org/en/item/2733/> 20 Aug 2021.

<https://donya-e-eqtasad.com>, اولین فرمانده زن در سپاه که ۸ فرزند داشت ۱۴۰۰ شهریور ۱۹

<https://www.thehistorypress.co.uk/articles/the-role-of-women-in-the-first-world-war/> 18Aug 2021.

<http://routledgesoc.com/category/profile-tags/reflexivity> 11Aug 2021

<https://www.aparat.com/v/CBZmA/%D9%۱۴۰۰> مرداد ۱۷

<https://www.thoughtco.com/women-in-world-war-1-1222109#women-in-the-armed-forces-and-the-front-line>, 12Aug 2021

https://www.researchgate.net/publication/327910121_Content_Analysis 12 Aug 2021

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی